

शिक्षण संक्रमण

पुणे

वर्ष ९ वे

अंक - ६

डिसेंबर - २०२०

मासिक

पृष्ठ संख्या ५२

किंमत ₹ २५/-

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे.

विनम्र अभिवादन

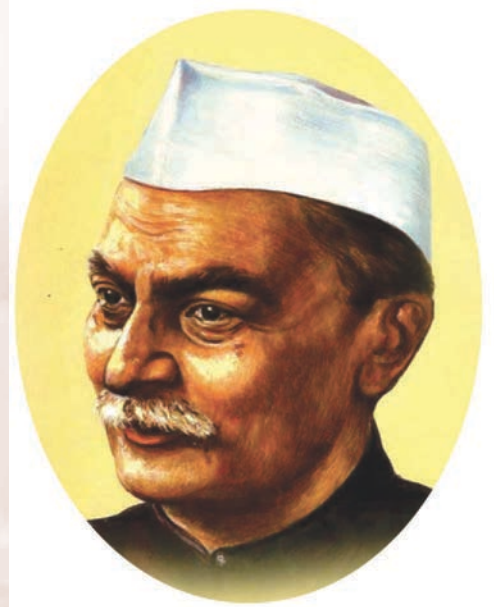
भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

संत श्री गाडगे महाराज

सरदार वल्लभभाई पटेल

डॉ. राजेंद्र प्रसाद

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व
उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे
● डिसेंबर २०२० : शके - १९४२

शिक्षण संक्रमण

◆ संपादक ◆

डॉ. अशोक भोसले
सचिव, राज्यमंडळ, पुणे

कार्यकारी संपादक

श्री. पोपटराव महाजन
सहसचिव (प्र.), राज्यमंडळ, पुणे

◆ सहायक संपादक ◆

श्री. गोवर्धन सोनवणे
संशोधन अधिकारी (प्र.)

◆ संपादक मंडळ ◆

सदस्य

डॉ. जयश्री अत्रे
श्री. ज्ञानेश बावीकर
डॉ. दिलीप गरुड
श्री. सलिल वाघमारे
श्री. माधव धायगुडे
डॉ. लतिका भानुशाली

◆ सल्लागार मंडळ ◆

डॉ. शकुंतला काळे
अध्यक्ष, राज्यमंडळ, पुणे

सदस्य

श्री. तुकाराम सुपे
श्री. शरद गोसावी
श्री. कृष्णकुमार पाटील

लेखानुक्रम

* पालकसभा : विद्यार्थी समजून घेण्यासाठी	प्रा.प्रवीण दवणे	५
* संकल्पना भावनांकाची	विवेक भालेराव	८
* विज्ञानातील भौतिकीप्रवास	डॉ. संजय ढोले	११
* समरस व्हा	माधव डाके	१८
* स्थानिक इतिहासलेखनात माझा सहभाग	डॉ. गणेश राऊत	२१
* आनंदयात्री - मंगेश पाडगावकर	प्रा. नीला कदम	२५
* पुणे महानगरपालिका शाळेतील उगवते तारे	शैलजा बालघरे	२८
* डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या आयुष्याचा अखेरचा प्रवास	प्रा. गौतम डांगे	३०
* Helping Learners to Spell Words Correctly	Jnanesh Bawikar	३५
* राज्यशास्त्र - १२वी पाठ्यपुस्तक	डॉ. श्रीकांत परांजपे	३७
* भारताच्या सीमारेषा : निमित्त 'वीरांना सलामी'	डॉ. लतिका भानुशाली	३९
* संविधान आणि सामान्य माणूस	डॉ. बबन जोगदंड	४३
* कोरोना महामारी	उदय गवळी	४६

‘शिक्षण संक्रमण’ हे मासिक मालक, महाराष्ट्र स्टेट बोर्ड ऑफ सेकंडरी अँड हायर सेकंडरी एज्युकेशन, पुणे यांच्यासाठी मुद्रक व प्रकाशक डॉ. अशोक बंडूजी भोसले यांनी डिलाईट प्रिंटर्स, १६-ए, हिमालया इस्टेट, शिवाजीनगर, पुणे-४११ ००५ येथे छापून स.नं. ८३२-ए, फायनल प्लॉट नं. १७८, १७९, बालचित्रवाणीजवळ, आधारकर रिसर्च इन्स्टिट्यूटमागे, भांबुर्डी, शिवाजीनगर, पुणे-४११ ००४ येथे प्रसिद्ध केले.

संपादक : डॉ. अशोक बंडूजी भोसले

- वार्षिक वर्गणी : रु.२५०/- किरकोळ अंक रु. २५/-
 - शिक्षण संक्रमण अंकाची वार्षिक वर्गणी ‘सचिव, महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे’ किंवा ‘SECRETARY, MAHARASHTRA STATE BOARD OF SEC & HIGHER SEC EDUCATION PUNE’ यांच्या नावे राज्य मंडळाच्या वरील पत्त्यावर मनीऑर्डरने किंवा डिमांड ड्राफ्टने पाठवावी.
 - ऑण्ड्राईड ऑप - मोबाईलच्या गुगल Play Store वर shikshansankraman सर्च करून डाऊनलोड करा.
 - वेबसाईट - <http://shikshansankraman.msbshse.ac.in> अंकाविषयी अधिक माहिती पाहा.
 - Email : secretary.stateboard@gmail.com | Website : <http://www.mahahsscboard.maharashtra.gov.in> | फोन : ०२०-२५७०५०००
 - अंकातील लेखांचे अन्यत्र कोठेही पुनर्मुद्रण करण्यासाठी राज्यमंडळाची पूर्वानुमती घेणे आवश्यक आहे.
- महत्त्वाचे : या अंकात व्यक्त झालेली मते त्या त्या लेखकाची स्वतंत्र असतात; मंडळ त्यास सहमत असेलच असे नाही.

शिक्षण संक्रमण - डिसेंबर २०२० (३)

मनोगत ✍️

डिसेंबर महिना म्हणजे दरवर्षी स्नेहसंमेलन, सहली, विविध गुणदर्शन कार्यक्रम यांच्या माध्यमातून नवचैतन्याने बहरण्याचा, परंतु जीवन हे अनपेक्षित धक्क्यांनी कधीकधी आपल्याला अचंबित करते, याचीच प्रचिती गेल्या काही महिन्यांपासून आपण कोरोना संसर्गाच्या पार्श्वभूमीवर घेत आहोत; आपण ह्या संकटकाळाला धीराने आणि संयमाने सामोरे जात आहोत. दिवाळीसणाला आणि त्याबरोबरीने येणाऱ्या उत्साहाला, आनंदाला आपण संयमाचे कोंदण घातले आणि परिपक्व समाजाचे दर्शन जगाला घडवले. एरवी या काळात वाढणारी प्रदूषणाची पातळी देखील आश्चर्यकारकरित्या कमी झाल्याची नोंद झाली.

कोरोना विषाणू संसर्गाच्या जागतिक संकटातसुद्धा आपण शिक्षकांनी, विद्यार्थ्यांना ऑनलाईन शिकविण्याचा पुरेपूर प्रयत्न केला. काही शिक्षकांनी पदरमोड करून विद्यार्थ्यांच्या घरी जाऊन त्यांना शिकविण्याचा प्रयत्न केला, ही स्तुत्य बाब आहे. शहरीच नव्हे तर ग्रामीण भागातसुद्धा याचे प्रत्यंतर आले. कोरोना संसर्गाच्या काळात आपण विपरीत परिस्थितीशी झगडून आपले कर्तव्य बजावले. या अनुभवाच्या आधारे भविष्यात येणाऱ्या अनपेक्षित संकटांवर मात करण्यासाठी आपण सज्ज राहू. ऑनलाईन अध्यापनास नव्यानेच सामोरे जात असताना तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने ज्ञानगंगा अविरतपणे विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचवण्याची जबाबदारी शिक्षकवर्ग समर्थपणे पेलत आहे. ही बाब निश्चितच कौतुकास्पद आहे. या काळात मुलांसाठी कलाउत्सव, शिक्षकांसाठी नवोपक्रम स्पर्धा, विद्यार्थ्यांसाठी कलागुणांना वाव देणाऱ्या स्पर्धा विद्यापरीषदेच्या माध्यमातून ऑनलाईन आयोजित केल्या जात आहेत. त्यात सर्व शिक्षक विद्यार्थ्यांनी सहभागी झाल्यास काही अंशी तरी नवचैतन्याने बहरता येईल.

शिक्षकांनाही स्वतःची गुणवत्ता विकसित करण्याबरोबरच विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास साधायचा असतो. विद्यार्थ्यांमधील संवेदनशीलता, सर्जनशीलता, कार्यक्षमता, सहिष्णुता वृद्धिंगत करायची असते. त्याला 'परीक्षार्थी' न बनविता त्याला 'सुजाण माणूस' बनवायचे असते. सन २०२० या वर्षाची सांगता होत असताना आपण शिक्षणाच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांमधील 'माणूस' जागविण्याचा संकल्प करूया. त्याचबरोबर आपल्यातील सर्जनशीलतेला जागवून आहे त्या परिस्थितीमध्ये नवनवीन उपक्रमांचे आयोजन करून विद्यार्थी विकासाचा संकल्प करूया.

३ डिसेंबर हा स्वतंत्र भारताचे पहिले राष्ट्रपती डॉ. राजेंद्र प्रसाद यांचा जन्मदिवस. भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यातील ते एक अग्रणी नेते होते. प्रखर राष्ट्रभक्ती, असीम त्याग आणि अत्यंत साधी राहणी हे त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे पैलू होते. जन्मदिवसानिमित्त त्यांना विनम्र अभिवादन. ३ डिसेंबर हा जागतिक दिव्यांगदिन. दिव्यांगांमधील अदम्य जिद्दीला, परिस्थितीला शरण न जाता, जीवनाच्या विविध क्षेत्रांत भरारी घेण्याच्या त्यांच्या अदम्य जिद्दीला सलाम. ६ डिसेंबर हा भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा महापरिनिर्वाणदिन. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि न्याय या मूल्यांवर आधारित संविधान ही त्यांची भारतीयांसाठीची मोठी देणगी. अखंड अध्ययनशीलता हा त्यांचा गुण शिक्षक आणि विद्यार्थ्यांसाठी कायमच प्रेरणादायी राहील. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना महापरिनिर्वाणदिनानिमित्त भावपूर्ण आदरांजली. ७ डिसेंबर हा ध्वजदिन. देशाच्या सीमेवर अहोरात्र जागता पहारा देऊन देशाच्या सीमांचे रक्षण करणाऱ्या जवानांविषयी सदैव कृतज्ञ राहूया. १५ डिसेंबर हा थोर स्वातंत्र्य सेनानी, भारताचे पोलादी पुरुष सरदार वल्लभभाई पटेल यांचा स्मृतिदिन. त्यांची प्रखर राष्ट्रभक्ती आणि कणखर व्यक्तिमत्त्व आपणाला सदैव प्रेरणादायी राहील. स्मृतिदिनानिमित्त त्यांना विनम्र अभिवादन. २० डिसेंबर हा थोर मानवतावादी संत गाडगे महाराज यांचा स्मृतिदिन. कीर्तनाच्या माध्यमातून लोकप्रबोधन करून त्यांनी लोकांमधील अंधश्रद्धा नष्ट करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांच्या स्मृतींना विनम्र अभिवादन. २४ डिसेंबर हा थोर स्वातंत्र्यसेनानी साने गुरुजींचा जन्मदिवस. शिक्षक, कथानिवेदक, लेखक, कवी, संपादक, अनुवादक, कार्यकर्ता, संघटक, समाजसेवक अशा अनेक भूमिका त्यांनी पार पाडल्या. मातृहृदयी साने गुरुजींना जन्मदिनानिमित्त विनम्र अभिवादन.

या अंकात पालकसभा: विद्यार्थी समजून घेण्यासाठी, संकल्पना भावनांकाची, विज्ञानातील भौतिकीप्रवास, स्थानिक इतिहासलेखनात माझा सहभाग, आनंदयात्री-मंगेश पाडगावकर, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या आयुष्याचा अखेरचा प्रवास हे आणि इतरही सर्वच लेख वाचनीय झाले आहेत.

शिक्षण संक्रमण हे विद्यार्थी, शिक्षक व पालकांना शिक्षण विषयक माहिती देणारे दिशादर्शक मासिक आहे. हा अंक परिपूर्ण होण्यासाठी अभ्यासपूर्ण लेखांचे स्वागत आहे.

डॉ. शकुंतला काळे
अध्यक्ष,
राज्यमंडळ, पुणे.

पालकसभा विद्यार्थी समजून घेण्यासाठी

प्रा. प्रवीण दवणे
९८२०३८९४१४

शाळेत होणाऱ्या पालकसभा हाही एक शैक्षणिक उपक्रम असतो. या सभेत शिक्षकांचे पालकांशी मनोमिलन व्हावे आणि त्यातून विद्यार्थ्यांचे प्रश्न सुटावेत अशी अपेक्षा असते. त्यासाठी शाळा घराशी जोडली गेली पाहिजे आणि घर शाळेला जोडले गेले पाहिजे. पालकसभा या केवळ उपचार म्हणून पार पाडायच्या नसतात; तर त्यातून शिक्षक, पालक आणि विद्यार्थी यांचा 'हृदयसंवाद' झाला पाहिजे, हे सांगणारा हा लेख.

पालकसभा माझ्या दृष्टीने केवळ एक उपचार नाही; तो विद्यार्थ्यांच्या मनाशी थेट संवाद साधणारा मानसोपचार आहे. कारण पालकांच्या रूपानेच वर्गातील विद्यार्थ्यांचे 'मन' शिक्षकाला 'भेटत' असते. अनेकदा वर्गातल्या विद्यार्थ्यांच्या मनाचे प्रश्न हे त्यांच्या घरातून आलेले असतात. पालक जणू आपले प्रतिरूप विद्यार्थ्यांच्या रूपाने शाळेत पाठवीत असतात. अनुभवी शिक्षक, मुख्याध्यापक, पर्यवेक्षक यांना विद्यार्थ्यांच्या वर्तनसमस्येतील मूळ पालकांच्या वर्तनात, विद्यार्थ्यांच्या आई-वडिलांच्या विसंवादात सापडते.

चार दशकांचा शिक्षक म्हणून माझा हाच अनुभव आहे. आपण आपल्या वर्गात विक्षिप्त दिसणाऱ्या विद्यार्थ्याला, तो समोर दिसतो म्हणून, दोष देऊन मोकळे होतो; पण पालकसभेत त्याच विद्यार्थ्यांच्या पालकांना मनापासून भेटलो, तर कळते, मुलाच्या विक्षिप्त वागण्याला, उद्धट बोलण्याला बिचारा हा मुलगाच एकटा जबाबदार नाही. यामागे दडला आहे समाज; घर नावाचा समाज.

माझ्या असंख्य पालकसभांच्या अनुभवांचे स्वतंत्र पुस्तक होऊ शकेल. कारण सकारात्मक, नकारात्मक आणि धक्कादायक असे सर्व प्रकारचे अनुभव मला पालकभेटीतून मिळाले. ते सांगण्याआधी एक गोष्ट

मला आवर्जून सांगायची आहे, ती म्हणजे पालकसभा ही केवळ, वर्षातील आवश्यक उपक्रम म्हणून टिकमार्क करण्याचा उपक्रम नाही. शिक्षणाधिकारी, शिक्षणविभागाचे इतर अधिकारी निरीक्षणफेरीसाठी आल्यानंतर 'पालकसभा', 'ही काय घेतली, या पाहा वर्गनिहाय पालकांच्या सह्या.' हे औपचारिक झाले.

पण पालकसभांतून निष्कर्ष कुठला निघाला? निरीक्षण काय आहे? विद्यार्थ्यांना घडवणे आणि उत्तम नागरिक तयार करणे ही केवळ शाळेची गरज आहे का? त्यात पालकांचा सहभाग किती? पालक स्वतः मुलांच्या शिक्षणात किती मनापासून लक्ष घालतात? याचा शोध घेणे आणि तो परखडपणे घेणे महत्त्वाचे आहे. मी असंख्य ठिकाणी हे सांगितले आहे, शाळेला जसे, घर जोडले पाहिजे, त्याप्रमाणे घरालाही शाळा जोडली पाहिजे. प्राथमिक वर्गाच्या आधीचाही पूर्वप्राथमिक वर्ग, आधी घरातून सुरू होतो. आई आणि वडील हे मुलांचे पहिले गुरू असतात. हे फक्त गाण्यात म्हणून वा सुभाषितासारखे टाळीसाठी भाषणात म्हणून चालणार नाही, ते तसे गुरू आहेत का? याचा शोध या पालकसभेत घेणे, आक्षेपार्ह वर्तनसमस्या होऊ पाहणाऱ्या विद्यार्थी-विद्यार्थिनींच्या पालकांना वेगळे बोलावून, खास वेळ काढून समस्येच्या मुळाशी जाण्याचा प्रयत्न करायचा ठरवले तर करता येतो, हा माझा अनुभव आहे. परंतु केवळ नियमपूर्तीसाठी दोन पालकसभा बोलावून, पालकांच्या सह्या पुरावा म्हणून घेण्याने शिक्षण विभागाच्या गाभ्यातला हेतू साध्य होणार नाही.

काही उदाहरणे ही केवळ उदाहरणे म्हणून देत आहे. यापेक्षा भीषण अनुभव आले आहेत, आपल्याला तर याहीपेक्षा भेदक अनुभव आले असतील, पण काही प्रसंग कागदावर उतरवणेही अवघड आणि अशक्य असते. म्हणूनच त्यातल्या त्यात व्यक्त

करण्याजोगे, परंतु पालकसभा हाही कसा शैक्षणिक उपक्रम आहे, हे सांगण्याचा हा प्रयत्न सफल होईल अशा घटना देत आहे.

वर्गात पहिल्या तासाला उपस्थित न राहणाऱ्या विद्यार्थिनीला नेहमीच शिक्षकांच्या रोषाला सामोरे जावे लागे. सकाळी सव्वासातला पहिला तास. ही विद्यार्थिनी होती सोशिक आणि कष्टाळू. क्वचित उशिराने येणे आपण समजू शकतो, पण ही कन्या नेहमीच विलंबाने येते अशी तक्रार पर्यवेक्षक म्हणून शिक्षक माझ्याकडे करायचे. मी त्या मुलीशी शांतपणे संवाद साधला पण, उत्तर नाही, 'हं, नाही की चूं नाही.' नोंद केली, पालकसभेत या मुलीच्या वडिलांना मी वेगळे बोलावून विचारले, तुमची मुलगी एक सोज्ज्वळ, गुणी विद्यार्थिनी आहे, पण मग पहिले महत्त्वाचे तास ती का बुडवते? वडील शांतपणे म्हणाले तिच्या आईला असाध्य रोग आहे, माझा नि तिच्या इतर भावंडांचा स्वयंपाक आणि डबा करून तिला यावे लागते. अवघी सोळा वर्षांची पोर. कर्तव्याचा पेला भरताना अकाली प्रौढ झालेली, तिला रागावून, अवमान करून दुखावणे हा उपाय ठरला असता का? आईचा आजार ती संकोचाने दडवत होती. शिक्षकांचे बोलणे निमूटपणे ऐकत कुढत होती.

वडिलांना विनंती केली, 'काही तरी वेगळा उपाय करा, सोय करा प्लीज' आणि त्यांनी ऐकले. जवळच्या पोळी-भाजी केंद्रातून सकाळचा डबा लावला. ती विद्यार्थिनी वेळेवर येऊ लागली. मुंबईच्या गिरण्यांच्या संपानंतर अनेक विद्यार्थ्यांना नोकरी करणे भाग पडले, उद्ध्वस्त पालक आपल्या घराची फाटकी चादर कशी शिवणार होते? अशा वेळी केवळ 'नियम म्हणजे नियम' यापेक्षा काही विद्यार्थ्यांना त्यांच्याशी संवाद साधून इतर मुलांच्या वह्या देऊन निदान आपुलकीचा, जिवाळ्याचा हात द्यावा लागतो.

अध्यापनव्यवसाय निर्जीव फायलींशी किंवा यंत्रांशी निगडित नाही, तो जिवंत आणि तेही उमलत्या मनांशी निगडित आहे. एके वर्षी पालकसभेला एका पालकाने, एका मुलाचे वडील म्हणून आपली ओळख करून

दिली व नावापुढे सहीसुद्धा केली, पण मला एकंदरच त्यांच्या देहबोलीवरून थोडा संशय आला. मी त्यांना स्टाफरूममध्ये माझ्या टेबलाजवळ बोलावले. एक जाणवले त्या व्यक्तीला अवघडल्यासरखे झालेय, त्याची अस्वस्थता जाणवली. थोडे अधिक खोलात जाऊन विचारल्यावर कळले, ते गृहस्थ संबंधित विद्यार्थ्याचे वडील नव्हतेच. एका ओळखीच्या रिक्षाचालकाला थोडे पैसे देऊन पालकत्व दिले होते. हे धक्कादायक होते. त्या विद्यार्थ्याला विचारल्यावर आणखी धक्का बसला, वडिलांनीच वेळ नव्हता म्हणून त्याला पैसे दिले.

या मुलाला कोणत्या संस्काराचे बाळकडू मिळत असेल? पुढे हे पोरगं कुठेतरी नोकरीला लागल्यावर कितपत प्रामाणिक राहील? शिक्षक या घरातल्या वातावरणाला नि पर्यायाने समोरच्या विद्यार्थ्याला कितपत बदलू शकणार? अशावेळी फक्त विद्यार्थ्यांच्या वर्तनाला दोष देणे हे पुन्हा त्याला नवा गुन्हा करायला भाग पाडण्यासारखे आहे. मी त्या मुलाला एकट्याला बोलावून एवढेच सांगितले, नियमांना घाबरून पुढे तुला अडचण नको म्हणून तुझे बाबा असे वागले, पण मित्रा ते चुकीचेच आहे. ते न येण्याचे खरे कारण दिले असते, तर आपण त्यांना त्यांच्या सोयीच्या वेळी बोलावले असते, पण तू मात्र प्रामाणिकच रहा. एक तर दुसऱ्या व्यक्तीला वडील म्हणून पाठवून पहिली चूक केलीस व त्या रिक्षाचालकाला गुन्हा करायला लावून दुसरी चूक केलीस. समाज किडत जातो तो असा.

प्रेमाने सांगितले तर मुलांना पटते. गाठी सुटल्या नाहीत, तर निदान सैल तरी होतातच. पालकसभेत पालकांचे पोशाख, आई-वडील, यांच्या फॅशनस, केशभूषा व देहबोलीवरून साऱ्या घराचे दर्शन होते. काही वेळा तर पालकच समजावून सांगण्याच्या पत्तीकडचे आहेत, असेही दर्शन घडते. अशावेळी आपले पालक-शिक्षक म्हणून आव्हान वाढते. मला माहीत आहे. आव्हान जबरदस्त आहे, एकदम 'बटण ऑन' केल्यासारखा दीपोत्सव होणार नाही, पण काही पणत्या आपण निश्चित उजळवू शकतो, याच श्रद्धेने आपण काम करायचे असते.

या 'लेखरूपी' संवादाचा समारोप करताना मी विनंती करेन एका वेगळ्या उपक्रमासाठी आपण मुलांना गृहपाठ देतो, तसा आठवड्यात एक 'प्रश्न' पालकांना द्या. मी हा प्रयोग केला आहे. उत्तरे आली तर ठीक, नाही आली तर क्षणभर त्या घराचे मन थेंबभर तरी ढवळेल. प्रश्न अगदी साधे पण तथ्याशी संबंधित अर्थपूर्ण. पालकांचा आदरपूर्वक सन्मान करणारे, पण आपला विद्यार्थी मानसिक दृष्ट्या आनंदी करणारे प्रश्न. मी हा प्रयोग वर्षानुवर्षे केला. विद्यार्थ्यात काही सकारात्मक बदल जाणवत गेले, तो आनंद हीच एक अनुभूती तेच श्री सरस्वतीने दिलेले पारितोषिक.

उदाहरणार्थ - १) आपण आपल्या मुलांच्या शाळेच्या वह्या आठवड्यातून एकदा तरी बघत असालच. काय वाटते? २) या महिन्यात आपण सर्व कुटुंबीय एकत्र मिळून जवळच्या उद्यानात गेला असाल, तो अनुभव कसा होता? ३) गेल्या दोन महिन्यांत आपल्या मुलात/मुलीत कुठली नवीन प्रगती आढळली? ४) आपण सगळे एकत्र योग वा प्रार्थना

करताना आनंदाचा वेगळा प्रत्यय येतो का? ५) आपल्या मुलांनी शाळेत घडलेली कोणती उत्तम गोष्ट तुम्हाला सांगितली का? आपण विचारले का? तेव्हा संवाद काय झाला? ६) शाळेतल्या स्पर्धाविषयी तो/ती आपणास माहिती देतो/देते का? त्यांना आपले प्रोत्साहन असते का? इत्यादी आपण अगदी साधे पन्नास प्रश्न विचारू शकता. मुलांच्या वहीतून त्यांच्या घरी जाऊ शकता असा अनुभव येईल. ऐंशी पैकी पंधराच वह्यांतून उत्तर येईल, निराश नका होऊ. प्रयत्न तर करा, पण प्र मात्र पालकांना दाखवण्याचा आग्रह करा.

गोष्ट छोटी आहे, पण निष्कर्ष बहुमोल. 'वहीतली' ही 'पालकसभा' एक जिवाळ्याचे नाते निर्माण करेल. मुलांच्या वर्तनात एक अनुबंधात्मक आदर निर्माण होईल. न भेटताही बोलण्याची किमया घडेल.

एखाद्या शिंपल्यात तरी मोती तयार होईल. वाटचालीत तर मोत्यांचा हार होईल. खऱ्या माउलीहृदयी शिक्षकाला तरी दुसरे काय हवे असते.

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे

माहे डिसेंबर २०२० अखेर मंडळ सेवेतील खालील अधिकारी / कर्मचारी नियतव्योमानानुसार सेवानिवृत्त होणार आहेत. त्यांच्या प्रदीर्घ अशा सेवाकालाचा लाभ मंडळाच्या कामकाजामध्ये झाला आहे. त्यांच्या अनुभवी व कार्यक्षम कामकाजामुळे सर्व सहकाऱ्यांना मार्गदर्शन लाभलेले आहे. या सेवानिवृत्त अधिकारी / कर्मचाऱ्यांना व त्यांच्या कुटुंबीयांना उत्तम आयुरारोग्य आणि संपन्न जीवन लाभो अशी मंडळाकडून शुभकामना !

अ.क्र.	अधिकारी / कर्मचाऱ्याचे नाव	पद	मंडळ	निवृत्तीचा दिनांक
१)	डॉ. शकुंतला काळे	अध्यक्ष	राज्यमंडळ	३१/१२/२०२०
२)	श्री. परब प्रकाश मनोहर	वरिष्ठ लिपिक	मुंबई	३१/१२/२०२०
३)	श्रीमती. बेलापूरकर शुभलक्ष्मी रविंद्र	वरिष्ठ लिपिक	कोल्हापूर	३१/१२/२०२०
४)	श्री. भामरे पंडीत किसन	वरिष्ठ लिपिक	नाशिक	३१/१२/२०२०
५)	श्री. माने शिवाजी गोपाळ	वरिष्ठ लिपिक	पुणे	३१/१२/२०२०
६)	श्री. जगदाळे अंकुश शंकर	नाईक	मुंबई	३१/१२/२०२०
७)	श्री. येरपुरे पापा यल्लप्पा	शिपाई	राज्यमंडळ	३१/१२/२०२०

संकल्पना भावनांकाची

विवेक भालेराव

९७६३२८६९९०

बुद्धी आणि भावना परस्परांशी निगडित असतात. विचार-भावना-वर्तन ही एक साखळी आहे. लहानपणी विचार विकसित झालेले नसतात. त्यामुळे मुले केवळ भावनांवर वर्तन करतात. लहान मुलांचा भावनांक सभोवतालच्या निरीक्षणातून वाढत असतो. अशा भावनांकाचे मापन करण्यासाठी मनोवैज्ञानिकांनी चाचण्या तयार केल्या आहेत. अशा चाचण्यांमध्ये कोणत्या प्रकारच्या प्रश्नांचा समावेश असतो, त्याचा नमुना या लेखात दिला आहे. व्यक्तीच्या चांगल्या भावनांकाचा त्या व्यक्तीला घरी, कामाच्या ठिकाणी व इतर अनेक परिस्थितीत कसा उपयोग होतो हे सांगणारा हा लेख.

एखाद्याच्या भावनिक बुद्धिमत्तेचे मापन करता येते. व्यक्तीच्या भावनिक बुद्धिमत्तेचे मोजमाप म्हणजे 'भावनांक' होय. त्यालाच इंग्रजीत (इमोशनल कोशण्ट) असे म्हटले जाते. बुद्धीचे मापन करण्यासाठी जशा बुद्धिमापन कसोट्या आहेत, तशाच भावनांकाचे मापन करण्याच्याही चाचण्या मनोवैज्ञानिकांनी तयार केलेल्या आहेत. त्यातील काही इंटरनेटवर विनामूल्य उपलब्ध आहेत. या चाचणीत प्रत्येक प्रश्नाला उत्तर म्हणून काही पर्याय दिलेले असतात. त्यापैकी जो पर्याय योग्य वाटतो, त्याची निवड करायची असते. अशा चाचण्यांमध्ये व्यक्तीचे भावनिक गुण तपासले जातात. अशा चाचण्या अगदी रंजक असतात. मी स्वतः अशा चाचण्यांद्वारे माझा भावनांक काढून बघितलेला आहे.

व्यक्तीचा भावनांक मोजण्याची प्रमाणित चाचणी एकूण एकशेसाठ गुणांची असते. त्यापैकी नव्वद ते

शंभर गुण मिळणारी व्यक्ती भावनिक दृष्ट्या सरासरी बुद्धिमान आहे असे मानले जाते. त्यापेक्षा कमी गुण मिळाल्यास स्वतःच्या स्वभावातील नकारात्मकता कमी करण्याची गरज आहे असे समजले जाते.

काही प्रश्न येथे देत आहे. ज्या व्यक्तीची या प्रश्नांची उत्तरे जितकी होकारार्थी असतील तितकी ती व्यक्ती भावनिक दृष्ट्या प्रगल्भ किंवा बुद्धिमान आहे असे म्हणता येईल.

- (१) तुम्ही इतरांची दखल घेता का?
- (२) इतरांची स्तुती करता का?
- (३) इतरांना दिलेला शब्द पाळता का?
- (४) तुमचे अभिप्राय इतरांना उपयोगी पडतात का?
- (५) एखादी कृती करण्यापूर्वी ती करण्यासाठी तुम्ही स्वतः अधिकृत असण्याची खात्री करता का?
- (६) तुम्ही स्वतःची काळजी घेता का?
- (७) तुम्ही इतरांना सहानुभूती दाखवता का?
- (८) तुमच्या भावनांचा वापर करून कुणी तुम्हाला नियंत्रित करित असल्यास ते तुम्हाला समजते का?
- (९) तुम्ही जी गोष्ट नियंत्रित करू शकता त्याकडे लक्ष देता का?
- (१०) तुम्ही तुमच्या विचारांवर नियंत्रण करण्याचा प्रयत्न करता का?
- (११) इतरांच्या वाईट शेऱ्यांपासून तुम्ही काही शिकता का?
- (१२) तुम्ही विचार करून मग बोलता का?
- (१३) तुमचे स्वतःबद्दलचे मत समतोल आहे का?
- (१४) प्रसंगी तुम्ही स्वेच्छेने क्षमा मागता का?
- (१५) तुम्ही केवळ इतरांना शब्दांत पकडता की इतरांच्या बोलण्यामागील भावनांकडे लक्ष देता?

(१६) इतरांच्या चुकांना तुम्ही क्षमा करता का?

भावनांक म्हणजे नेमके काय? हे सोप्या उदाहरणांद्वारे सांगायचे तर अगदी नुकतेच जन्मलेले बाळ आणि आई ह्यांच्यात एक शब्दही न वापरता जो संवाद होत असतो तो भावनांकाची परिसीमा असते. तान्हे मूल बोलू शकत नाही ते अजून शब्द शिकलेले नसते. आईला त्याच्या रडण्याच्या प्रकारावरून त्याला काय हवे आहे ते समजते. तो असतो तिचा भावनांक! पुढे पाळण्यातले छोटे बाळ इतरांचे अनुकरण करून त्याच्या इवल्या हातांनी वरती टांगलेल्या खेळण्यांशी खेळण्याचा प्रयत्न करते. याला त्याची बुद्धिमत्ता असे म्हणता येईल. ते रडायला लागले की त्याची आई त्याला प्रेमाने अंगाईगीत गाऊन निजवते. एकवेळ रेडिओवरील सुरेल गाणे ऐकून बाळाचे रडणे थांबणार नाही. पण आईच्या आवाजातली अंगाई ऐकून ते झोपी जाते. आईशी असणारी त्याची भावनिक जवळीक हे कारण असते. अगदी लहान बालकाकडे देखील थोडी जन्मजात बुद्धी असते तशीच भावनिक बुद्धिमत्तादेखील असते.

लहान मुलांनादेखील भावना असतात. त्या वयात विचारशक्ती प्रगल्भ नसते. त्यामुळे त्यांच्या भावनांचा परिणाम त्यांच्या वागण्यावर होत असतो. लहान वयातील मूल जेव्हा वेगळे वागू लागते, उदाहरणार्थ - जेवणावर राग काढते, छोट्या कारणांनी चिडते, स्वतःपेक्षा छोट्या मुलांना मारत सुटते, गप्प राहू लागते तेव्हा त्याकडे वर्तनसमस्या म्हणून न बघता त्यामागची त्याची भावना समजणे महत्त्वाचे असते. नाहीतर नुसते रागावून त्यांचे वर्तन सुधारले तरी भावना वेगळ्या स्वरूपात प्रगट होण्याची शक्यता असते. विचार-भावना-वर्तन ही एक साखळी आहे. लहानपणी विचार विकसित झालेले नसतात. त्यामुळे मुले केवळ

भावनांवर आधारित वर्तन करतात. त्यांच्या वर्तनामागील कारण जबाबदार व्यक्तींना शोधावे लागते.

लहान मुलांचा भावनांक सभोवतालच्या निरीक्षणातून वाढत असतो. आई, वडील, शाळेतील शिक्षक, सवंगडी, नातेवाईक ह्यांच्या निरीक्षणातून मुले शिकत असतात. गप्पा, गाणी, गोष्टी, खेळ अशा अनेक गोष्टींतून ती विविध भावना शिकत असतात. खेळांच्या स्पर्धांतून मुले हिरीरीने भाग घेऊन जिद्दीने जसे जिंकण्याचा आनंद अनुभवतात तशीच हारदेखील पचवायला शिकतात. खेळांतून सांघिक भावना वाढते. विजयाचा आनंद कसा व्यक्त करायचा ते मुले शिकतात. यातूनच भावनांक वाढीस लागतो. त्यांचा स्वकेंद्रितपणा कमी होतो. एखादा अटीतटीचा खेळाचा सामना चालू असेल, सामन्याचा शेवट जवळ आलेला असेल, आणि खेळताना प्रतिस्पर्धीसंघाचा खेळाडू जर पाय घसरून खाली पडला आणि जखमी झाला तर तो प्रतिस्पर्धी असला तरी त्याला तत्परतेने विरुद्ध संघातले खेळाडू मदत करण्यासाठी धावून जातातच ना? त्या प्रसंगी माणुसकी दाखवण्यात भावनिक बुद्ध्यांक कामास येतो.

जी मुले लहानपणी पराभव कसा पचवायचा ते शिकत नाहीत त्या काही मुलांना मग मोठेपणी 'थांब' किंवा 'नाही' असे शब्द सहन होत नाहीत. पालकांनी केलेले अतिक्रौतिक त्याला कारण ठरते. मागितले की लगेच मिळते. मग एखादी गोष्ट मिळाली नाही की ती अतिनिराश होऊन उदास होतात. पुढे आयुष्यात क्वचित प्रसंगी ते आत्महत्यादेखील करण्याची शक्यता नाकारता येत नाही.

बुद्धी आणि भावना परस्परांशी निगडित असतात. मूलभूत पातळीवरील बुद्धिमत्ता साधारणपणे वयाच्या वीस वर्षांपर्यंत वाढते तर भावनिक बुद्धिमत्ता योग्य मार्गदर्शनाने कोणत्याही वयात वाढू शकते. साधारणपणे वयाच्या चाळीशीत भावनिक बुद्धीची

पातळी सर्वोच्च असते. संशोधनामध्ये असे लक्षात आलेले आहे की परिस्थितीचा आढावा घेण्यासाठी, स्वतः काय केले आहे त्याचे वर्णन करण्यासाठी, निर्णय घेण्यासाठी, मोठी कामगिरी करण्यासाठी, जोखीम किंवा धोका पत्करण्यात बुद्धीप्रमाणे भावनिक बुद्धिमत्तेचा वाटा महत्त्वाचा असतो.

लहानपणापासून योग्य संस्कार झाले की भावनांना योग्य वळण लागते. त्यासाठी मित्र सुसंस्कारी असणे गरजेचे असते. सतत गुंडपणा करणारे मूल अपशब्द वापरते, टपल्या मारते. लहान मुलांना शाळेत अशा वृत्तीचा त्रास होतो. तर समजूतदार, प्रेमळ शिक्षक मुलांच्या भावनांना योग्य वळण लावू शकतात. भावना संतुलित नसल्यास मुलांच्या शारीरिक वाढीवरही प्रतिकूल परिणाम होतो. मनोवृत्ती प्रसन्न असल्यास शारीरिक वाढदेखील चांगली होते. शरीरातील ग्रंथीतून संप्रेरके योग्य प्रमाणात स्रवतात. आनंद, प्रेम जैविक दृष्ट्या उपकारक असतात. योग्य वयात पालकांचे प्रेम न मिळाल्यास मुलांमध्ये नैराश्य येते. तर पुढे मोठेपणीदेखील पालकांचा सततचा भावनिक आधार आवश्यक असतो.

हल्ली बरीच मुले व पालक यांच्यात संवादच होत नाही. सतत दूरदर्शन, मोबाईल फोन यामध्ये मुले व पालक व्यस्त असल्याने मुले संवाद शिकत नाहीत. ती मोठी झाल्यावर नाती जोडण्यात कमी पडतात. माणूस नात्यांतून घडत असतो. नात्यांअभावी तो यंत्रवत होतो. त्याच्या दबलेल्या भावनांना मग चुकीची वाट मिळते. मुले निराश, रागीट, वैफल्यग्रस्त, आक्रस्ताळी, बंडखोर होतात. हे टाळण्यासाठी मुलांमध्ये भावनिक क्षमता वाढवणे गरजेचे आहे.

मदत करता येणे शक्य असूनही हल्ली काही वेळा माणसे आग, अपघात, पूर अशा संकटात सापडलेल्या व्यक्तींना मदत करायचे सोडून घडणाऱ्या दुर्घटनेचे मोबाईल फोनवर चित्रीकरण करत असल्याचे

दिसते. भावनिक असंवेदनशीलतेची अशी काही उदाहरणे हल्ली बघायला मिळत आहेत.

हल्ली नोकरी देताना उमेदवारांच्या भावनिक बुद्धिमत्तेचीदेखील चाचणी घेतली जाते. कारण नोकरी देताना व्यक्तीचे तांत्रिक कौशल्य किंवा विशिष्ट कामाचा कल ह्याची चाचणी घेण्याबरोबरच ती व्यक्ती कार्यालयातील कार्यसंस्कृतीशी, बदलांशी कितपत जुळवून घेऊ शकेल ते बघावे लागते. स्वतःच्या चुका झाल्यास त्या कबूल करण्याचा प्रामाणिकपणा व चुका दुरुस्त करण्याची मानसिकता असणे महत्त्वाचे असते. उमेदवाराने स्वतःचे म्हणणे मांडण्याबरोबरच इतरांचे म्हणणे ऐकून घेणे महत्त्वाचे असते, त्यावरून तो ग्राहकांच्या तक्रारींना कसा प्रतिसाद देईल ते लक्षात येते. एखादी गोष्ट पटत नाही किंवा विचित्र वर्तनाच्या व्यक्तीशी गाठ पडते तेव्हा उमेदवाराचे वर्तन कसे होईल, ते बघणे हा मुलाखतीचा हेतू असतो. व्यवस्थापकीय पदासाठीच्या उमेदवाराची मुलाखत घेताना उमेदवार इतरांवर प्रभाव पाडू शकतो का? वादविवादाचे प्रसंग तसेच विरोधाची परिस्थिती यशस्वीपणे हाताळू शकेल की नाही? कर्मचाऱ्यांकडून काम करून घेण्याबरोबरच प्रसंगी त्यांना सांभाळून घेईल की नाही? ते बघितले जाते.

शाळा तसेच महाविद्यालयात शिक्षण घेत असताना नेहमी उत्तम गुणांनी उत्तीर्ण होणारा एखादा विद्यार्थी प्रत्यक्ष व्यवहारात, सांसारिक बाबींत कधी कधी अगदीच अयशस्वी झालेला दिसतो. त्याचे कारण मानसशास्त्रज्ञांच्या मते त्याचा भावनांक कमी असू शकतो. इतरांविषयी विचार करण्यात अशा व्यक्ती कमी पडत असू शकतात.

थोडक्यात घरी, कामाच्या ठिकाणी तसेच इतर परिस्थितीत व्यक्तीच्या चांगल्या भावनांकाचा त्या व्यक्तीला तसेच इतरांना फायदा होऊ शकतो.

विज्ञानातील भौतिकीप्रवास

डॉ. संजय ढोले

☎ ९३२५६८८८३७

सध्या जीवशास्त्र, वनस्पतीशास्त्र, रसायनशास्त्र, वैद्यकशास्त्र, पर्यावरण, अंतराळ अशा विविध विषयांमध्ये भौतिकशास्त्राचा मुक्त संचार होताना दिसत आहे.

औष्णिक, पवन, सागरलाटा यांपासून तयार होणाऱ्या ऊर्जांना काहीशा मर्यादा येऊ लागल्या आहेत. म्हणूनच अनेक शास्त्रज्ञ सौरऊर्जा, नाभिकीय ऊर्जा या अपारंपरिक ऊर्जास्रोतांचा सखोल अभ्यास करत आहेत. विविध क्षेत्रातील संशोधनांमुळे नवीन तंत्रज्ञान उदयाला येईल व अखेरीस मानवीजीवनच बदलून जाईल यात शंका नाही. अशा संशोधनांचा वेध या लेखात घेतला आहे.

भौतिकशास्त्र किंवा पदार्थविज्ञान हा विषय सर्वसमावेशक असून, चिरकाल टिकणारा आहे. त्याचवेळी निसर्गातील रहस्यांचा भेद घेणारे प्रभावी साधनही आहे; म्हणूनच त्याचा जीवशास्त्र, वनस्पतीशास्त्र, रसायनशास्त्र, औद्योगिक, वैद्यकीय, पर्यावरण, वातावरण, अंतराळ अशा विविध आंतरशाखीय विषयांमध्ये मुक्त संचार होताना दिसत आहे. ही सगळीच क्षेत्रे भौतिकशास्त्राशिवाय अपूर्ण आहेत किंबहुना विविध उपशाखा व शास्त्रांची निर्मिती आणि प्रगती केवळ भौतिकशास्त्रामुळेच होत आहे. जर वेगवेगळी तंत्रे व उपकरणे भौतिकशास्त्राने दिली नसती तर या विषयांचा विकास होऊ शकला नसता; म्हणूनच एकोणिसाव्या शतकाच्या शेवटी व विसाव्या शतकात भौतिकशास्त्राने मोठीच मजल मारली व हे

विश्व कवेत घेतले. आधुनिक विज्ञानाचा पाया त्यामुळे घट्ट रोवला गेला. त्यामुळेच भौतिकशास्त्राची अस्पष्टशी पावले हळूच एकविसाव्या शतकाच्या उंबरठ्यावर येऊन ठेपली आणि पुढे ती पावले वेगाने ठळक होताना दिसत आहेत. क्षितिजावरील काही संशोधनाच्या छाया विस्तृतपणे एकविसाव्या शतकात लंबाकार होत आहेत. त्यात प्रामुख्याने सौरऊर्जा, नाभिकीयऊर्जा, कर्करोग निदानाचे तंत्र, हॅड्रॉन चिकित्सा, अतिसूक्ष्म विज्ञान-तंत्रज्ञान, लार्ज हॅड्रॉन कोलायडर, न्युट्रिनो ऑब्झर्वेटरी, पृथ्वीसदृश ग्रह व परग्रहावरील जीवसृष्टीचा शोध यांचा समावेश आहे. येत्या वीस-पंचवीस वर्षांत या पाऊलखुणा निश्चितच स्पष्ट व ठळक होणार आहेत. याचे पडसाद मानवीजीवनावर खोलवर रुजणार आहेत एवढे मात्र निश्चित.

अक्षय्य ऊर्जेच्या शोधात :-

सौरऊर्जा :-

पारंपरिक व काही अपारंपरिक ऊर्जा स्रोतांना आता मर्यादा आहेत हे स्पष्ट झाले आहे. औष्णिक, पवन, जलविद्युत, पाण्याच्या लाटा, जैविक या माध्यमांतून निर्माण होणाऱ्या ऊर्जेला काहीशा मर्यादा येऊ लागल्या आहेत. मुख्यत्वे ऊर्जेची भूक वाढत असताना या मर्यादा ठळकपणे जाणवू लागल्या. किंबहुना औष्णिक ऊर्जेचा वापर आधिक प्रमाणात होत असला, तरी येत्या ४०-५० वर्षांत खनिजसाठा

संपुष्टात येणार आहे ही मात्र वस्तुस्थिती आहे. म्हणूनच शास्त्रज्ञ सौर व नाभिकीय या अपारंपरिक ऊर्जास्रोतांचा सखोल अभ्यास करीत आहेत. सूर्य हा अखंड ऊर्जा देणारा स्रोत असून, त्याचाच पूर्ण क्षमतेने वापर करण्याच्या प्रयत्नात संशोधक आहेत. सक्षम व कार्यक्षम सौरघटांची निर्मिती हे सध्या शास्त्रज्ञांचे मुख्य ध्येय आहे. यात सिलीकॉनसारख्या अर्धवाहक पदार्थाचा वापर करून, पहिल्या पिढीच्या सौरघटाची निर्मिती करून इतिहास घडवला. पण त्याची कार्यक्षमता चांगली असली तरी, मोठ्या प्रमाणात ऊर्जा निर्माण करणे महागडे ठरू लागले. म्हणून दुसऱ्या व तिसऱ्या पिढीत अॅमर्फस सिलीकॉन, कॅडनिअम टेलुराईड व कॉपर-इंडिअम गॅलिअम डायसेलेनाईडसारख्या संयुगाचा प्रभावी वापर केला गेला. शिवाय यातच डाय सेंसिटाईझची संकल्पना रुजली. चौथ्या पिढीत मात्र कार्यक्षम नसले तरी पॉलिमर-ऑर्गॅनिक आधारित डाय सेंसिटाईस सौरघटांची मुबलक व स्वस्त दरात निर्मिती करणे शक्य झाले. पण आता मात्र सौरघटांची सक्षम निर्मिती संपूर्ण सौर स्पेक्ट्रम शोषला जाऊन, वेगवेगळे थर व नॅनोट्यूबचा वापर करण्यावर संशोधकांचा भर आहे. त्यामुळे उपलब्ध सौरऊर्जेचा

वापर पूर्ण क्षमतेने भविष्यात शक्य होणार असून, काही अंशी ऊर्जेची भूक निश्चितपणे भागवली जाणार आहे.

अणुऊर्जा :-

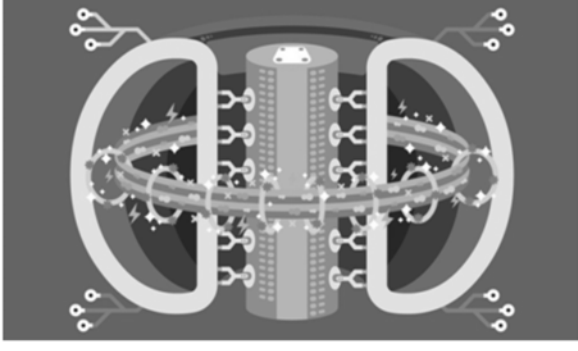
जगाची ऊर्जेची गरज पाहता अणुऊर्जा हाही एक मोठा पर्याय सध्या आपल्याजवळ

उपलब्ध आहे. अजूनही युरेनियम, थोरियमचे साठे मुबलक प्रमाणात उपलब्ध आहेत आणि त्याचा उपयोग विविध प्रकारच्या अणुभट्ट्यांमध्ये होऊ शकतो आणि तशा अणुभट्ट्या विकसित करणे हेच खरे आव्हान पुढच्या काळात आहे. अणुऊर्जा ही युरेनियमच्या अणुविखंडन प्रक्रियेतून मोठ्या प्रमाणात मिळविली जाते आणि पृथ्वीवरील सर्व अणुभट्ट्या या अणुविखंडन पद्धतीवरच अवलंबून आहेत. पण यातही एक दोष आहे. अणुऊर्जा घेताना, प्रचंड प्रमाणात किरणोत्सारी नाभिकीय कचरा निर्माण होतो व त्याचा निचरा करणे ही मोठीच डोकेदुखी होऊन बसली आहे. त्याची विल्हेवाट लावली जाते. पण तो रास्त पर्याय नाही हे शास्त्रज्ञांच्या लक्षात आले. कारण वर्षागणिक अब्जावधी टन नाभिकीय कचरा निर्माण होतोय. याच कचऱ्याचा पुनर्वापर करून अणुऊर्जा निर्माण कशी करता येईल याचा विचार होऊ लागला; म्हणजेच हा कचराच इंधनासारखा वापरण्याची कल्पना आली आणि त्याचे भंजन करण्यासाठी उच्च शक्ती असलेल्या प्रोटॉन प्रवेगकाची कल्पना मांडली. यावर जोमाने संशोधन सुरू असून अॅक्सलरेटर ड्रीव्हनसबक्रीटीकल सिस्टमचा जन्म झाला. यात

साधारण २४० मेगावॅटऊर्जा अपेक्षित असून, यापैकी ६० मेगावॅट प्रवेगक चालू ठेवण्यासाठी वापरली जाऊ शकेल व पुढे सातत्याने ऊर्जानिर्मिती करणे शक्य होणार आहे. अब्जावधी रुपये खर्च करून ही एक मोठी

अक्षय ऊर्जा भविष्यात मिळू शकेल.

या व्यतिरिक्त तीन टप्प्यातील ऊर्जानिर्मितीचा उपक्रम सध्या सुरू आहे. कारण जगामध्ये भारतात मोठ्या प्रमाणात युरेनियमचा साठा उपलब्ध आहे. त्यासाठी भारताला स्वतःलाच तंत्रज्ञान विकसित करावे लागणार असून, इतर देशांचे सहकार्य मिळणे दुरापास्त ठरणार आहे. कारण इतर देशाने तंत्रज्ञान विकसित केले तर इंधनासाठी त्यांना भारतावरच अवलंबून राहावे लागणार आहे आणि हे परावलंबीपण त्यांना नको आहे, पण जिद्दीने भारतीय शास्त्रज्ञांनी गेली २५ वर्षे तीन टप्प्यांचा उपक्रम आखला असून, पहिल्या अणुभट्टीत युरेनियमच्या माध्यमातून विखंडन पद्धतीने ऊर्जा निर्माण करून, दुसऱ्या टप्प्यात थोरियमचे ब्रिडींग करून, युरेनियम-२३३ मध्ये रूपांतर करण्याची योजना आहे आणि तिसऱ्या टप्प्यात त्याचा वापर इंधन म्हणून विखंडन पद्धतीने ऊर्जानिर्मिती करणे शक्य होणार आहे. सध्या दोन टप्पे पूर्ण करण्यात आलेले आहेत. तिसरा टप्पा अजून काही वर्षांत पूर्ण होऊन, पुढील हजार वर्षे नगण्य दरात आपण ऊर्जाक्षेत्रात स्वयंपूर्ण होऊ असे शास्त्रज्ञांना वाटते.

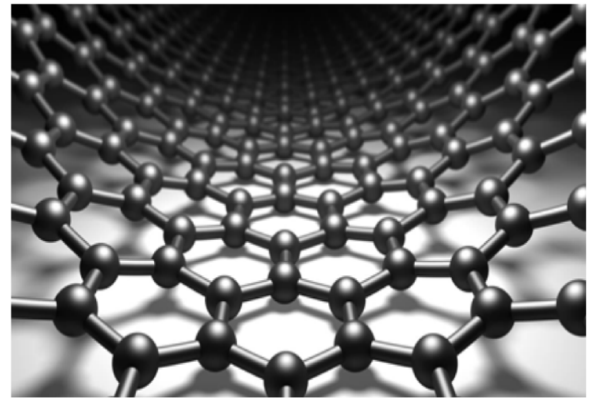
पृथ्वीवरील सर्व अणुभट्ट्या या युरेनियमच्या अणुविखंडन पद्धतीवर अवलंबून आहेत; पण अणुसंमिलन भट्टी अजून निर्माण होऊ शकलेली

नाही. यात ड्युटेरियम हे इंधन म्हणून वापरले जाते आणि पृथ्वीवर मोठ्याप्रमाणात ड्युटेरियम उपलब्ध आहे, पण अणुसंमिलन घडवून आणण्यासाठी प्रचंड तापमानाची गरज भासते. त्यात निर्माण होणारा प्लाझ्मा पकडून ठेवणे सध्याच्या कुठल्याही पदार्थांना शक्य नाही. त्यामुळे पर्यायाने मोठ्या प्रमाणात ऊर्जा निर्माण करणे शक्य होत नाही. सध्या सूर्य हा एकमेव अणुसंमिलनाद्वारे ऊर्जा निर्माण करणारा नैसर्गिक स्रोत असून, प्रचंड गुरुत्वाकर्षणामुळे प्लाझ्मा पकडून ठेवणे शक्य आहे; पण तरीही वीस देश एकत्र येऊन टोकॅमॅकची निर्मिती करून सुपर कंडक्टिंगच्या साहाय्याने प्रचंड चुंबकीय क्षेत्र निर्माण करून, प्लाझ्मा पकडून ऊर्जा घेण्याचा प्रयत्नात आहेत. पण यात मोठ्या प्रमाणात पदार्थातील संयुगाच्या अभ्यासाची आवश्यकता आहे. पण अणुसंमिलन भट्टी झालीच तर कोट्यवधी वर्षे ऊर्जेची गरज भागवू शकेल एवढे इंधन ड्युटेरियमच्या स्वरूपात उपलब्ध आहे. हेही कदाचित भविष्यात प्रत्यक्षात येऊ शकेल.

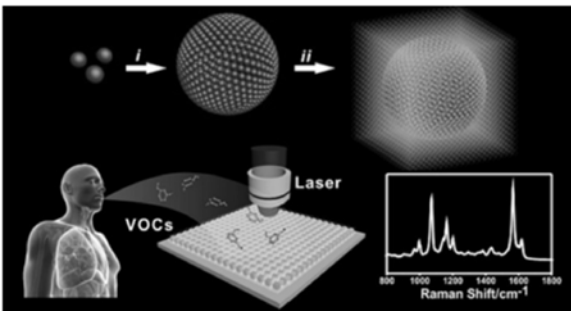
सौजन्य: Illustration by Jan Kallwejt

ग्राफीन पदार्थाचा झंझावात :-

खऱ्या अर्थाने ग्राफीन पदार्थ एकविसाव्या शतकाला

मोठी देण आहे असे म्हणायला हरकत नाही. ग्राफीन म्हणजेच द्विमितीत असलेला कार्बन अणूंचा एकमेव थर. कारण त्याची उंचीही एका अणुएवढीच असते. आतापर्यंतचा हा सर्वात सशक्त व पातळ पदार्थ शोधला गेला आहे. त्याचे श्रेय अर्थातच अँड्रेजेम व नोवोसेलोव्ह यांना जाते. २००४ मध्ये अतिशय सोप्या पद्धतीने ग्राफीनची निर्मिती करून त्याचे औष्णिक, दृश्य, इलेक्ट्रॉनिक, यांत्रिक व जैविक गुणधर्म कमालीचे असून प्रचंड स्थिर असल्याचे सिद्ध केले. ग्राफीनचा वापर सर्वच शास्त्रांमध्ये होत असून, आरोग्य व सुरक्षिततेचे बहुमूल्य उपयोग गृहीत धरले आहेत. येत्या काही वर्षांत निश्चितपणे ग्राफीनवर आधारित घटकांची निर्मिती होऊन विविध क्षेत्रात मुक्त संचार होणार आहे. त्यात प्रामुख्याने अभंग स्मार्टफोन, अंगावर घालण्यास तंत्रज्ञानयुक्त पोषाख, क्रीडाउपकरणे, वेगवान चार्जबल बॅटरीज, किरणोत्सारी कचरा, पिण्यायोग्य क्षारयुक्त पाणी, भव्य बुलेटप्रुफ अंगरखा, चिरकाल टिकणारे औद्योगिक वंगण, लवचीक विजेरी, संगणक चकती, वैद्यकीय शोध, विजेवर चालणारे वाहन, सौरशक्ती सोबतच संवेदक, सुपर कॅपॅसिटर यांचा समावेश आहे. मानवी शरीराचाही ताबा हा भव्य पदार्थ येत्या काही काळात घेऊ शकेल.

रेण्वीय पातळीवरील कर्करोगनिदानाचे तंत्र :-

सध्या मानवी जीवनात कर्करोगाचे संक्रमण मोठ्या प्रमाणात होत असून, सौम्य ते कठीण स्वरूपात त्याच्यात सातत्याने बदल व परिवर्तन होत आहे. काही कर्करोग कुठल्याही चिकित्सेला दाद देताना दिसत नाहीत. म्हणूनच शास्त्रज्ञ रक्ताच्या नमुन्यातच कर्करोगनिदान करण्याचे प्रयत्न करीत आहेत. त्यामुळे गंभीर स्वरूप धारण करण्याआधीच त्याचा निचरा करणे शक्य होणार आहे. त्यासाठी सरफेस एनहान्सड रमण स्पेक्ट्रोस्कोपीचा खुबीने वापर करण्याचा प्रयत्न होतो आहे. यात लेझरबीम वापरून रमण विकीरण घडवून, रेण्वीय पातळीवरील माहिती घेणे शक्य होणार आहे व दहा सेकंदातच कर्करोगासाठी कारणीभूत असणारे घटक कळणार आहेत. हे तंत्र अतिशय संवेदक व सक्षम असून, येत्या काही वर्षांत उपलब्ध सर्व पद्धतींच्या कर्करोगांचा डेटाबेस तयार केला जाणार आहे व त्याआधारे लवकरच निदान होऊन, यशस्वी उपचार करणे शक्य होणार आहे. याशिवाय सिंगल फोटॉन डिटेक्शन तंत्रही विकसित होत असून, एका कर्करोगबाधित पेशीचे इमेजिंग करून, शोध घेणे शक्य होईल व वेळीच ती पेशी गंभीर स्वरूप धारण करण्याआधी तिचा नायनाट करता येईल.

सौजन्य: Research Article by Di Wu et.

al. doi: 10.1002/cbic.201900191

हॅड्रॉन चिकित्सेचे बिगुल :

कर्करोगाचा निचरा व नायनाट करायला विविध किरणांचा उपयोग खुबीने होताना दिसतो आहे. पूर्वी व आजही गॅमा किरणांचा उपयोग केला जातो; पण

भारांकित मूलकण म्हणजेच इलेक्ट्रॉन, प्रोटॉन यांचाही उपयोग आता शास्त्रज्ञ करू लागले आहेत. इलेक्ट्रॉन, प्रोटॉन चिकित्सेमध्ये प्रोटॉन जास्त प्रभावी असल्याचे आढळले. कारण इलेक्ट्रॉनचे वस्तुमान कमी असून, शरीरात विकरित होऊन, इतर चांगल्या पेशींचाही ते नायनाट

करतात. पण प्रोटॉन मात्र सरळमार्गी जाऊन लक्ष्यस्थळी ऊर्जा व मात्रा विसर्जित करतो आणि कर्करोगांच्या पेशींचा नायनाट करतो. आता मात्र प्रोटॉन ऐवजी मूलद्रव्ये वापरण्याची संकल्पना पुढे येऊ लागली आहे. त्यात कार्बन मूलद्रव्याचा वापर प्रभावीपणे होऊ शकतो असे शास्त्रज्ञांना वाटते. कारण कार्बन मूलद्रव्याचे वस्तुमान प्रोटॉनपेक्षा बारा पटीने असून, त्याची ऊर्जा शेवटच्या प्रवासात उत्सर्जित होते. म्हणूनच खोलवर असलेली कर्करोगाची गाठ चांगल्या पेशी अबाधित राखून नष्ट करण्याची क्षमता कार्बन आयनमध्ये आहे. यालाच ब्रॅग कव्हर्स असेही म्हणतात. या व्यतिरिक्त मानवी शरीर हे हायड्रोजन, ऑक्सिजन, कार्बन आणि नायट्रोजन या मूलद्रव्यांनी बनलेले असून, बाहेरील कार्बन आयन त्यात सहजपणे सामावले जातात. याशिवाय कार्बन आयनच्या साहाय्याने एका कर्करोगपेशीला हुडकून, बाहेरूनच नायनाट करणे शक्य होणार आहे. येत्या काही वर्षांमध्ये कार्बनचिकित्सेचा वापर वाढणार आहे आणि कार्बनऐवजी ऑक्सिजन आयनचाही वापर शास्त्रज्ञ करण्याचा प्रयत्न करणार आहेत. सर्व प्रकारच्या व तिसऱ्या टप्प्यातील कर्करोगाची चिकित्सा यामुळे यशस्वीपणे करणे शक्य होणार आहे.

सौजन्य : Heidelberg Ion-Beam Therapy Center

अतिसूक्ष्म विज्ञान व तंत्रज्ञान :

भविष्यातील व एकविसाव्या शतकातील विज्ञान म्हणून आज या शास्त्राकडे व तंत्रज्ञानाकडे पाहिले जाते. नॅनो म्हणजे अतिसूक्ष्म तंत्रज्ञान. यात पदार्थाचे बोटावर मोजण्याइतपत अणू एकत्र आणून ठरावीक साचेबद्ध आकारात बसविणे यालाच नॅनोशास्त्र किंवा तंत्रज्ञान म्हणतात. मीटरचा एक अब्जांश भाग (10^{-9} मीटर) यातच मोठ्या पदार्थाचा आकार नॅनोत केला असता, पदार्थाचे गुणधर्म कमालीचे बदलतात हे सिद्ध झाले. मुख्यतः विद्युतवहन, उष्णतावहन, प्रकाशपरावर्तन, चुंबकीय रंग, प्रकाश इत्यादी गुणधर्मांचा समावेश आहे. संगणक, विद्युत उपकरणे, परमाणू क्षेत्र व वैद्यकीय क्षेत्रात नॅनो पदार्थांचे उपयोग मोठ्या प्रमाणात आहेत. वैद्यकशास्त्रात प्रामुख्याने शरीरातील हृदय, मेंदू, यकृत, फुफुस, किडनी यासारख्या अवयवांवरील रोगांवर नॅनोपदार्थांनी उपचार करता येऊ शकतील. यात अतिसूक्ष्म आकाराचे व विशिष्ट पेशींना ओळखणारे पदार्थ, विकारांवर औषधाद्वारे पोहोचवणे शक्य होणार आहे. मुख्यत्वे औषधस्वरूपातील नॅनोकण कार्बनच्या अतिसूक्ष्म नळीमध्ये भरून इंजेक्शनद्वारे देऊन शरीरात योग्य ठिकाणी उपचार करता येणार आहेत. फक्त

कर्करोगपेशीला चिकटून राहिल असे नॅनोकण शोधण्यात येत असून सोने, चांदी व अर्धवाहक पदार्थांचा उपयोग पडताळून पाहिला जात आहे. शिवाय प्रारणे टाकून नॅनो कणांच्या साहाय्याने कर्करोगाच्या पेशी जाळता येणार आहेत. यामुळे मानवाला जीवनदान मिळण्यास मदत होईल. शिवाय अतिसूक्ष्म कणांच्या साहाय्याने प्रयोगशाळेत पेशींची निर्मितीही शक्य आहे व बाद झालेल्या पेशी या नॅनो पदार्थांनी बदलता येणार आहेत. याशिवाय अतिसूक्ष्म यंत्रमानवनिर्मितीचे ध्येय शास्त्रज्ञांनी उराशी बाळगले आहे. दहा अणूंचा यंत्रमानव, यालाच नॅनोब्स म्हणतात. तो भविष्यात निश्चित मानवाच्या शरीराचा ताबा घेणार असून, काम करता करता गंभीर आजारांवर उपचार सहजपणे करणार आहे. मनुष्यजीवन सुखद होणार असले तरी, नॅनो यंत्रमानव नंतर शरीरात कसे वागतील याची जाण अजूनही शास्त्रज्ञांना नाही. यातूनच नॅनोटॉक्सीसीटीचा जन्म झाला आहे.

सौजन्य: Berkeley lab news center

लार्ज हॅड्रॉनकोलायडर :

२०१२ मध्ये महाकाय ऊर्जा असणारे दोन प्रोटॉन बीम एकमेकांवर आदळून, महास्फोटांचा इतिहास निर्माण केला गेला व त्यातून हिग्ज बोसॉन मूलकणांच्या वेधापाठोपाठ विश्व निर्मितीचे कोडे, कृष्णविवर व इतर वेगवान कूलकणांचा शोध घेण्यात आला. अजूनही त्याचे पृथक्करण चालू आहे. नुकताच शास्त्रज्ञांनी लार्ज

हॅड्रॉनकोलायडरच्या साहाय्याने शिशाचे अणू, प्रकाशाच्या वेगाला प्रवेगित करण्यात यशस्वी झाले आहेत. ही चाचणी व प्रयोग अतिशय उत्साहवर्धक असून, कृष्ण पदार्थांसोबतच नवीन पदार्थांचा शोध घेण्यासाठी उपयुक्त ठरणार आहेत. लार्ज हॅड्रॉनकोलायडर हा प्रवेगक, प्रोटॉन बीम प्रवेगित करण्यास प्रचलित असून, २७ कि. मी. परीघ असलेल्या लांब टनेलमधून प्रवाहित करून, मिश्रण घडवून आणले आणि विचित्र व विस्मयकारक मूलकणांचा शोध घेतला गेला. कदाचित हिग्ज बोसॉनसोबतच, एखादा प्रकाशाच्या वेगापेक्षा जास्त वेगाने धावणारा मूलकणही शोधला जाऊ शकेल. असे झाले तर येत्या काळात त्यावर आधारित वेगळे तंत्रज्ञान निर्माण होऊन हे विश्व अधिक जवळ आलेले असेल. शिवाय कृष्ण पदार्थांचा वेध घेऊन, वेगळ्या ऊर्जास्रोतांचा अभ्यास होताना दिसतो आहे. यातूनच गॅमा फॅक्टरी, म्युऑन बीमची निर्मितीही शक्य आहे. पुढचा टप्पा मात्र फ्युचर सर्क्युलर कोलायडरचा असून, त्याचा परीघ ८० कि.मी. असणार आहे. याचा मुख्य हेतू कृष्णपदार्थाव्यतिरिक्त वस्तू, प्रतिवस्तू, न्युट्रिनोचे स्रोत व विस्तारित ऊर्जेचा शोध हा आहे. हा अतिशय भव्य व महत्त्वाकांक्षी प्रकल्प असून पुढील पन्नास वर्षांत विश्वातील रहस्ये बारकाईने शोधणे त्यामुळे शक्य होणार आहे.

सौजन्य : Supersize symmetry. Maximilien Brice/CERN

पृथ्वीसदृश ग्रह व परग्रहावरील जीवसृष्टीचा शोध:-

मानव नेहमीच स्वतःला असुरक्षित समजत आलेला आहे, म्हणून पृथ्वी ग्रहालाही कधी काळी नैसर्गिक आपत्तींचा सामना करावा लागणार आहे आणि त्यातून पृथ्वीचा नाश

होऊ शकेल अशी भीती मानवाला आहे. शिवाय संशोधनातून सूर्यही कधीनाकधी ऊर्जा देण्याचे थांबवणार आहे हेही सत्य मानव जाणून आहे. मग मानव व सजीवसृष्टीचे काय? याच धारणेतून मानव अवकाशात झेप घेऊन पृथ्वीसदृश ग्रहांचा शोध सातत्याने घेत आहे. नासा, इस्रो, युरोपियन स्पेस एजन्सीचा यात महत्त्वाचा सहभाग आहे. अनेक प्रकाशवर्षे दूर असणाऱ्या पृथ्वीच्या वातावरणाशी जुळणाऱ्या ग्रहांचा वेध व शोध घेण्यात यश मिळाले आहे. पण दुजोरा मिळत नाहीये. मानवी स्थलांतराचा भाग नंतरचा. पण प्रथम पृथ्वीसदृश ग्रहांच्या शोधासाठी शास्त्रज्ञांनी विविध मोहिमा राबविल्या आहेत. कदाचित भविष्यात एखादा मिळताजुळता ग्रह सापडूही शकेल. या व्यतिरिक्त परग्रहावरील जीव अथवा एक्स्ट्रा टेर्रेस्ट्रीअल लाईफचा शोध मानवाकडून पूर्वीपासून होत आहे. त्यामुळे 'सेटी' हा प्रकल्प आधीपासूनच कार्यशील आहे. परकीय म्हणजेच पृथ्वीव्यतिरिक्त ग्रहांवरील जीवाणू, पृथ्वी बाहेरील वातावरण, सूर्यमालिकेतील ग्रह आणि या विश्वात ज्यात अब्जावधी नुसत्या आकाशगंगा आहेत त्यात शक्यता कितीशी असणार? पण फ्रँक ड्रेक यांनी समीकरण मांडून ही शक्यता आवाक्यात आणली

आहे. त्यामुळेच शास्त्रज्ञ या शक्यतेचा पाठपुरावा करित आहेत. मध्यंतरीच्या काळात 'सेटी' प्रकल्पाचे काम थंडावले होते पण मध्यंतरी स्टिफन हॉकींग यांनी पुन्हा भाकित केले व रशियातील एका अब्जाधीशाने 'सेटी'

प्रकल्पाला अर्थपुरवठा केला. त्यामुळे शास्त्रज्ञ पुन्हा जोमाने संशोधन कार्याला लागले आहेत. कदाचित काही वर्षांमध्ये निश्चितच जीवसृष्टीचे संकेत मिळू शकतील अशी आशा प्रकल्पातील शास्त्रज्ञांना वाटते आहे. अशी जीवसृष्टी उद्या खरेच पुढ्यात आली तर काय? याचे उत्तर सध्यातरी शास्त्रज्ञांजवळ नाही.

भौतिकशास्त्रातील मैलाचा दगड ठरणारे हे प्रकल्प व संशोधन अथक परिश्रम करून पुढे जात आहेत. पाया तर भक्कम झाला आहे. पुढे विश्वाची व पर्यायाने पदार्थातील विविध रहस्यांचा उलगडाही होणार आहे. शिवाय या संशोधनातून एखाद्या नवतंत्रज्ञानाचा उगम होऊन मानवी जीवनच बदलून जाणार आहे व विश्वाचा परीघ टप्प्यात येणार आहे. फक्त मानव या बदलास व तंत्रज्ञानाच्या मानसिकतेच्या आधारावर कसा सामोरा जाणार आहे हे जाणून घेणे रोचक ठरणार आहे. कारण कालानुरूप मानवी जनुकात बदल होऊन, आमूलाग्र बदल होताना दिसेल व एक वेगळी प्रजात विज्ञानतंत्रज्ञानामुळे उदयास येऊ शकेल एवढे मात्र निश्चित.

सौजन्य : Image from GETTY

क्षेत्र कोणतेही असो जीवनात समरसतेस अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. ही समरसता जपणे, प्रत्येक चांगल्या गोष्टीत रुची दाखवून त्यात समरस होणे ही सुद्धा एक कलाच आहे. ती अवगत असणारी व्यक्ती सदैव आनंदी असते.

साहित्यात जसे नवरस असतात; तसेच जीवनात देखील ते असतातच. पण त्यांची ओळख ही वेळीच व्हायला हवी. तरच त्यातील रसस्वरूप आनंद चाखता येऊ शकतो. चिंतामणी जवळ असूनही तो जर दगड समजला गेला असेल तर, त्याचा उपयोग तो बाळगणाऱ्या व्यक्तीस होणार नाही. आपले आयुष्य हे समरसतेने उत्सव बनवायचे की, निरसतेने, उद्वेगाने त्रागा, चिडचिड करून क्रोधयुक्त रटाळ बनवायचे हे आपल्याच हाती आहे. रस कोणताही असो तो योग्य अर्थात सम प्रमाणात, योग्य वेळी, योग्य कार्यात जीवनात अंगी बाणता आला तर जीवन बहरून जाते. नाहीतर निरस, उद्विग्न माणसे आपल्या जीवनात सतत उदास राहून आलेला प्रत्येक क्षण पुढे ढकलत अगदी रटाळपणे दुःख सोसत जगतात. आपले कोणत्याही कामात कधीच लक्ष नसते, प्रत्येक काम हे ओझे म्हणूनच आपण त्याकडे पाहू लागतो तेव्हा अगदी त्याच क्षणी निरसता, उद्विग्नता, उद्वेग, दुःख जन्माला येतात. क्षेत्र कोणतेही असो जीवनात समरसतेस अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. ही समरसता जपणे, प्रत्येक चांगल्या गोष्टीत रुची दाखवून त्यात समरस होणे ही सुद्धा एक कलाच आहे. ती अवगत असणारी व्यक्ती सदैव आनंदी असते.

परवा नेहमीप्रमाणे मी इयत्ता ८वी च्या वर्गावर गेलो. सकाळची प्रसन्न वेळ होती. अंगाला बोचरी

थंडी स्पर्श करत होती. अंगातील स्वेटर ऊब निर्माण करत होते. माझ्या मराठी विषयाच्या अध्यापनाचा एक भाग म्हणून मी आज एक वर्गकार्य द्यायच्या विचाराने मुलांना वह्या काढायला सुचवले. आणि त्यांना उद्देशून माझ्या नेहमीच्या खड्या आणि उंच आवाजात म्हणालो, “मुलांनो, चला वह्या काढा. मी दिलेल्या विषयावर तुमचे स्वमत मला दोन पानात लिहून दाखवा.” या माझ्या बोलण्यावर एका विद्यार्थ्याचा चेहरा अगदीच पडला. तो चेहरा माझ्या डोळ्यांनी अचूक पकडला. मी त्याच्याजवळ जात त्याला म्हणालो, “का रे बाळा? आत्ता मी एका विषयावर वर्गात सर्वांना उद्देशून, वह्या काढा आणि स्वमत लेखनासाठी सुरुवात करा असे म्हणालो तेव्हा तुझा चेहरा मला पडलेला वाटला. विशेष म्हणजे, एवढ्या सकाळच्या प्रसन्न वातावरणात बाकी इतर सगळ्या मुलांनी उत्साहाने दप्तरातून वह्या पेन काढून लिहायला देखील सुरुवात केली आणि तू मात्र उद्विग्न झालास. काही अडचण आहे का? घरी आई, बाबा, दादा, ताई कुमाशी तुझे भांडण वगैरे झालेय का? वर्गात कोणा मित्राशी भांडण झाले का तुझे? तुझा चेहरा सकाळी सकाळी एवढा पडलेला का?” तेव्हा त्याने “नाही सर काही नाही. असंच आपलं सहज.” असं तो म्हणाला. मी पुन्हा पुन्हा त्याला त्याच्या नाराजीचे, उदासीनतेचे कारण विचारले तेव्हा वारंवार त्याने “काहीच नाही सर असंच आपलं सहज” असंच उत्तर पुन्हा पुन्हा दिलं. नंतर मात्र मी ओरडूनच विचारले, “अरे, मग घरी कोणाशी भांडण झाले नाही, वर्गात कोणाशी भांडण झाले नाही, मग मी आता लेखनकार्य दिल्यानंतर तुझ्या चेहऱ्यावर अशी उद्विग्नता, निरसता का पसरली आहे? काही अडचण आहे का?” माझ्या

प्रश्नाने मात्र तो चांगलाच गांगरून गेला आणि दिवसूक्तीने म्हणाला “सारी सर, सारी सर.” खरं तर सारी सर हे उत्तर त्याच्याकडून मला अजिबात अपेक्षित नव्हते. कारण त्याची काहीही चूक झालेली नव्हती. पुढे मी माझ्या आवाजाची पट्टी एकदम खाली आणत अगदी प्रेमाने संवाद साधत बोलू लागलो. “अरे बाळा शिक्षकाकडे एकाग्रतेने लक्ष देऊन समरसतेने, आवडीने शिकल्यास शिकणे हे सहज आणि आनंददायी होते. सहज, उगाच शांत उद्बिग्न राहण्यापेक्षा कोणत्याही कारणाशिवाय कोणत्याही गोष्टीत सहज उगाच, रुची दाखवली, समरस होता आले तर आपले जीवन आनंदाने उजळून निघेल. हे बघ, आनंदी मनातच आनंदी विचार राहतात. आनंदी विचारच माणसाला सुख, समाधान देतात.” तेव्हा तो हसला आणि म्हणाला. “हो! सर, नक्कीच. इथून पुढे मी नेहमी शिकताना समरस होऊन एकाग्रतेने, तन्मयतेने, आवडीने लक्ष देऊन आनंदी राहण्याचा प्रयत्न करीन.” मी पुढे त्याला म्हणालो, “बाळा, वाट्याला आलेल्या कामात समरस होता यायला हवे.” पण मी अगदी मजेत आहे. आपण कसे आहात? असं अगदी प्रसन्न मुद्रेने खळखळून सांगत मनमोकळे हसणारे व सदैव कारणाशिवाय उगाच आनंदी राहणारे आपल्यापैकी किती जण असावीत. जगण्यातील समरसताच हरवते आहे! खरंच हा प्रश्न ज्याने-त्याने स्वतःलाच आवश्यक विचारायलाच हवा, की मी खरंच माझं जीवन समरसतेने जगतोय? जे उत्तर येईल तेच तुमचं प्रतिबिंब होय. सकाळी उठून अंधोळ (स्नान नाही बरं) करायला बाथरूममध्ये प्रवेश करताच चिडचिड, उद्बिग्नता, निरसता, उद्वेग, दुःख पाण्याच्या बादलीतून प्रत्येक तांब्याबरोबर अंगावर पडू लागते. काल पेपर वाला फारच उशिरा आला. मला चहाबरोबर पेपर वाचायला लागतो तो काल मिळाला नाही. आज मिळेल की नाही कुणास ठाऊक? माझी सकाळ चहाबरोबर वर्तमानपत्रातील फ्रंट पेजच्या हेडिंग वाचल्याशिवाय सुरू होत नाही. हे त्याला कोण

सांगणार! त्याला काय माझ्या भावनेची किंमत आहे. पेपरवाला जरा जास्तच शेफारला आहे. हल्ली नेहमीच उशीर करतोय. बघतोच त्याच्याकडे आज. चांगला खडसावतो. (इकडे आंधोळ मात्र सुरूच आहे.) आज सुद्धा बॉस बहुतेक कालची अपुरी कामे न झाल्यामुळे सगळ्या स्टाफमध्ये टाकून बोलणार बहुतेक त्यात उशीर झाला तर टोमणेही मारणार. पाण्याच्या प्रत्येक तांब्यातून त्रागा, चिडचिड, उद्वेग डोक्यावर अगदी भडाभडा कोसळून डोक्यात प्रवेश करू पाहतोय. लक्षच नाही आमचे अंधोळीत. अजिबात आंधोळ किंवा स्नान हा एक विधी आहे आणि तो विधीपूर्वक झाला पाहिजे. हे आमच्यापैकी किती जणांना ठाऊक आहे. याप्रकाराने पाण्याच्या थेंबा बरोबर त्वचेतील संवेदना जाग्या कशा होतील. आंधोळीच्या आनंदात समरस होता आले नाही तर तो अंधोळीत दडलेला सुप्त आनंद आम्हाला मिळेल तरी कसा. आम्ही या आनंदापासून मुक्ततोय का? तर आमची अंधोळीतील समरसताच हरवते आहे!

कुण्या मध्यमवर्गीय (श्रीमंत कुटुंब उदाहरणासाठी देखील नको, कारण एकत्र येऊन जेवणे होतात की नाही हे निश्चित सांगता येणार नाही म्हणून मध्यम कुटुंबच बरे आपले.) पण अजून मध्यमवर्गीय परिवारात संध्याकाळच्या जेवणाच्या वेळी सर्वजण टीव्ही लावून जेवण करतात. खरे तर जेवताना टीव्ही पाहूच नये. पण घरोघरी जेवताना टी. व्ही. पाहण्याचा मोह मात्र आवरता आवरत नाही. असो! दिवसभराच्या कामकाजाचा थकवा घालण्यासाठी, कुटुंबातील सदस्यांशी मनमोकळ्या गप्पांचं व्यासपीठ म्हणजे हे सायंकाळचे जेवण ! ताटातील भाजी भाकरी आणि वाफाळलेल्या वरण-भाताबरोबर एकमेकांशी संवाद साधत तो परस्परांचे प्रेम आपसुकच एकमेकांच्या पोटात अगदी हृदयात जाऊन बसते. या जेवणामुळे परस्परांविषयीचे प्रेम अधिकच घट्ट होते. पण हल्ली जवळपास प्रत्येक कुटुंबात संध्याकाळच्या जेवणावेळी टीव्ही ऑन करून परिवारातील सगळ्यांचे डोळे

टीव्हीकडे असतात आणि तोंड आणि हात गपगुमान त्यांची कामे करत असतात. संवाद खुंटलेला असतो. थोरामोठ्यांना याच पंधरा वीस मिनिटाच्या अमूल्य वेळेत एखादे मराठी न्यूज चैनल पहायचे असते. घरातील महिला वर्गास एखादी नावाजलेली मराठी मालिका पाहायची असते. कुण्या आजोबां-आर्जींना कथा कीर्तन प्रवचन आणि लहानग्यांना कार्टून शो पाहायचा असतो. (परंतु टीव्ही एक अन चॅनल अनेक असल्याकारणाने कुणीही समरसतेने एक चॅनल जेवण होईपर्यंत पाहू शकत नाही.) प्रत्येकाचे आचार-विचार भिन्न, आवडी-निवडी भिन्न असल्याने जो-तो रिमोट साठी एकमेकांशी भांडू लागतो आणि क्षणात वातावरण तापते. यात कधी जेष्ठांचा इगो, लहानग्यांचा हट्ट, महिलांचा आग्रह असं बरंच काही हे वातावरण तापण्यास कारणीभूत असतं. शेवटी जेवण उरकली जातात पण समरसतेअभावी माणसं टीव्ही कार्यक्रमातील

आनंदापासून व परस्परांशी होणाऱ्या संवादा पासून वंचीत राहतात. समरसताच हरवते आहे! टी.व्ही. पाहणे सोडा. आम्ही आमचे जेवणही अवधान देऊन लक्षपूर्वक समरसतेने करू शकत नाही. ही घर घर की कहानी आहे. समरसताच हरवते आहे! ही समरसता हरवल्याने जेवणात, वाचण्यात, पाहण्यात, खाण्यात, पिण्यात, खेळण्यात, ऐकण्यात, गाण्यात आणि अगदी झोपण्यातसुद्धा माणसं एकाग्र होऊ शकत नाहीत. या समरसते अभावी प्रत्येक गोष्टीत सुप्तावस्थेत दडलेला रस व त्याचा आनंद आपण घेऊच शकत नाही. ही समरसता नेहमी स्वतः आनंद देणारी व दुसऱ्यांनाही आनंद वाटणारी असते. म्हणून छोट्या छोट्या गोष्टीतील मोठा आनंद हा कोणत्याही गोष्टीत आपण किती समरस होतो. या वरूनच ठरत असते.

वाचकांचे अभिप्राय

शिक्षणामुळे माणसाला प्रगल्भ आणि समंजस बनविण्याचे कार्य घडते. प्रगल्भ समाजामुळे समर्थ राष्ट्राची निर्मिती होते. आधुनिक जगातील सर्व प्रकारची आव्हाने स्वीकारण्याची क्षमता विद्यार्थ्यांमध्ये निर्माण करण्यासाठी शिक्षक प्रयत्न करतात. उदयाचा भारत महाशक्ती बनविण्यासाठी नवीन पिढी कार्य करीत आहे. कोरोना सारखे रोग, विषाणू पसरू न देण्यासाठी सर्वांनीच स्वतःची व इतरांची काळजी घेतली पाहिजे. लॉकडाऊन मध्ये ऑनलाईन शिक्षणामुळे अध्ययन-अध्यापन प्रक्रियेमध्ये नवनवीन बदल पाहयला मिळाले. नोव्हेंबर २०२०चा अंक वाचला.

‘लॉकडाऊनमधील मंडळाचे कार्य’ हा संगीता अधापुरे यांचा लेख वाचला. जादा तास काम करून इ. १०वी व इ. १२ वी चे निकाल वेळेवर लावण्यासाठी प्रयत्न केले. ‘थेंब आज हा पाण्याचा’ या इयत्ता ७ वी कवितेचे प्रा. मीनल येवले यांनी केलेले रसग्रहण वाचायला मिळाले. उर्मिला रावत यांनी भारतीय लोकतंत्र याबद्दल हिंदीमधून लेख लिहिला तो देखील आवडला. तसेच भारतीय विज्ञान शिक्षण आणि संशोधन संस्था (आयसर) बद्दलची परिपूर्ण माहिती नीरजा दशपुत्रे मॅडम यांनी वाचकांसमोर ठेवली.

‘आपटे प्रशालेतील अभिनव उपक्रम’, ‘वेध भावनिक बुद्धिमत्तेचा’, ‘सायबर संस्कार’, ‘मुलांच्या मनात डोकवूया’, ‘कलेद्वारे उपजीविकेचे मार्ग’, ‘बालदिन’, ‘गणितसूर्यभास्कराचार्य जीवनसमृद्धीच्या वाटा’, ‘Some Hints for spelling in English’ बद्दलचे हे सर्वच लेख वाचनीय आहेत. शिक्षण संक्रमणच्या मलपृष्ठावर ऑनलाईन सुविधांबद्दल सांगितलेले आहे. ऑनलाईन सुविधा ज्यांच्याकडे नाही त्यांचे लेख, प्रतिक्रियादेखील आपण छापल्या पाहिजे. पालकांचे लेख, मुला-मुलींचे लेख, वाचकांचे लेखदेखील वाचायला मिळावेत.

राम शेळके

डॉ. नारायणराव भालेराव हायस्कूल, नांदेड

स्थानिक इतिहासलेखनात माझा सहभाग

डॉ. गणेश राऊत

८४५९७७२०१०

ऐतिहासिक घटना आणि त्या घटनांनी जोडल्या गेलेल्या व्यक्ती यांच्या संदर्भातील भावभावना यांचा विचार करून इतिहासकार लेखन करतो. आपण राहतो त्या गावाला, तालुक्याला, जिल्ह्याला, राज्याला, देशाला आणि जगाला एक इतिहास आहे. पर्यायाने संपूर्ण मानवजातीलाच एक इतिहास आहे. या सगळ्या इतिहासाची सुरुवात होते, त्याचा इतिहास म्हणजे स्थानिक इतिहास. स्थानिक इतिहासलेखनात ऐतिहासिक, भौगोलिक, सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक असे अनेक पैलू लक्षात घेताना ते एकमेकांशी कसे गुंतलेले आहेत हे लक्षात येते. अशा स्थानिक इतिहासाचा अभ्यास करण्यासाठी अनेक शहरात उपक्रम राबवले जात आहेत. त्याचा आढावा या लेखात घेतला आहे.

माझ्या आयुष्यातील पहिली २३ वर्षे पुण्यातील 'कसबा पेठ' मी राहायला होतो. कसबा पेठ या नावामागे मोठा इतिहास दडला आहे, हे मला हळूहळू कळत गेले. मध्ययुगीन कालखंडात शिवछत्रपतींच्या पदस्पर्शाने पावन झालेली भूमी, कसबी कारागिरांच्या वास्तव्याने विकसित झालेली भूमी आणि 'कसबा गणपती' या आद्य ग्रामदैवतामुळे प्रसिद्धीस पावलेली भूमी अशा विविध कारणांमुळे कसबा पेठ राहण्याचा अभिमान वाटायचा. यातूनच मी जे विनोबांचे चरित्र (गंधर्ववेद प्रकाशन) लिहिले, ते '१४५४, कसबा पेठ, पुणे' या पत्त्याला अर्पण केले आहे. कसब्याचे ऋण फेडण्याचा हा एक प्रयत्न.

पुढे कालौघात इतिहासाचा विद्यार्थी झालो. या विषयातील गोडी आणखी समोर आली. अभ्यासाच्या, माहितीच्या आणि ज्ञानाच्या कक्षा रुंदावल्या जाऊ

लागल्या. मग लक्षात आले की, आपण राहतो त्या गल्लीला इतिहास आहे. पेठेला (शहराचा छोटा भाग) इतिहास आहे. आपण राहतो त्या शहराला इतिहास आहे. एवढेच नव्हे तर आपण राहतो त्या तालुक्याला, जिल्ह्याला, राज्याला, देशाला आणि जगाला, पर्यायाने संपूर्ण मानवजातीला इतिहास आहे. त्याचा शोध घ्यायला हवा. या सगळ्या इतिहासाची ज्या प्राथमिक पातळीवर सुरुवात होते, आपण आपली मुळं शोधायला जेथून सुरुवात करतो त्याचा इतिहास म्हणजेच स्थानिक इतिहास, असे ढोबळमानाने म्हणता येईल. माझे जन्मगाव, माझे आडनाव हे सगळेच माझ्याभोवतीच्या स्थानिक इतिहासाचा भाग आहे. त्याचा शोध घेणे हाच तर आजच्या लेखाचा उद्देश.

यासंदर्भात डॉ. अरुण टिकेकर यांनी 'शहर पुणे: एका सांस्कृतिक संचिताचा मागोवा खंड १, २' या संदर्भग्रंथामध्ये खूप चांगली मांडणी केली आहे. ती मांडणी थोडक्यात पुढीलप्रमाणे आहे. टिकेकर 'स्थानिक' ऐवजी 'स्थानीय' असा शब्द वापरतात. स्थानीय इतिहास अथवा Local History ही पाश्चात्य जगतातील प्रगत व मान्यता पावलेली संकल्पना आहे. गेल्या पन्नास वर्षांत अनेक शहरांचे इतिहास सांगणारे ग्रंथ प्रसिद्ध झाले. लंडन शहरासंबंधी हजारो ग्रंथ प्रसिद्ध झाले आहेत. 'Local History' ही संकल्पना नवी असली, तरी जुन्या काळातील अनेक लेखकांनी शहरांविषयी म्हणजे सांस्कृतिक केंद्रांविषयी लिहिताना ती अनुसरली आहे. आपल्याकडच्या स्थलमाहात्म्य सांगणाऱ्या पोथ्यांचा हा नवा शास्त्रीय अवतार होय. ऐतिहासिक घटना आणि त्या घटनांशी जोडल्या गेलेल्या व्यक्ती यांच्या संदर्भातील भावभावना

इतिहासकार शब्दबद्ध करतो. लेखकाचे स्मरण आणि इतरांच्या आठवणी यातून स्थानिक इतिहासकार मौखिक स्वरूपातील माहिती (Oral History) गोळा करतो. स्थानीय इतिहास हा एका अर्थाने भूतकाळात रमू पाहणाऱ्यांचा छंद. हा भूतकाळ इतिहासकार जेवढ्या चांगल्या शब्दात पकडतो तेवढे चांगले.

या स्थानीय इतिहासाशी संबंधित कच्ची सामग्री म्हणजे पत्रे, रोजनिश्या, प्रकाशित-अप्रकाशित वाङ्मय, भाषणे, सभांमधील वक्त्यांच्या आठवणी यांमधून मौलिक मोती गोळा करण्याचे काम स्थानीय इतिहासकार करतात. याला सत्य हा पाया असतोच. इतिहासकार सत्याशी तडजोड करीत नाही. इटालियन राजकीय कार्यकर्ता व विचारवंत अँतोनियो ग्रामची याच्याच विचारांमधून पुढे आलेली ही कल्पना (स्थानीय इतिहासलेखन) आहे.

सांस्कृतिक केंद्र असलेल्या नगराचे भौगोलिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय, शैक्षणिक, वैचारिक असे आलेख काढले गेले आणि अशा अनेक सांस्कृतिक केंद्रांच्या व्यापक व सर्वांगीण इतिहासाच्या साहाय्याने सर्व देशाचा इतिहास लिहिला गेला, तर तो निश्चितच अधिक समृद्ध व सर्व समाजघटकांना न्याय देणारा असणार, ही कल्पना पुढे आली आणि त्यातूनच सर्वांगीण स्थानीय इतिहासाची संकल्पना दृढ झाली.

एखाद्या शहरातील प्रार्थनास्थळे, त्यांचा उदय, विकास, शहरात स्थापन झालेल्या संस्था, या संस्थांचे कार्य व त्या कार्याची फलश्रुती असे सगळे आले म्हणजे तो सांस्कृतिक इतिहासाचा भाग होतो. टिकेकर लिहितात, इतिहासरूपी अस्थींच्या सांगाड्याला ऐतिहासिक उदाहरणांच्या साहाय्याने रक्त-मांस चढवून तो सजीव करण्याचा प्रयत्न स्थानीय इतिहासलेखनात असतो. सर्वांगीण इतिहास म्हणजेच बहुशाखीय इतिहास हे स्थानीय इतिहासाचे लक्षण असल्यामुळे पारंपरिक ऐतिहासिक साधनांबरोबर चित्र-छायाचित्र अशा

अपारंपरिक साधनांचा उपयोगही स्थानीय इतिहासात केला जातो. म्हणूनच स्थानीय इतिहास लेखक, पुरातत्त्व संशोधक, भूगोलतज्ज्ञ, भूगर्भतज्ज्ञ, समाजशास्त्रज्ञ, कलेतिहासतज्ज्ञ, वाङ्मयेतिहासतज्ज्ञ अशा वेगवेगळ्या भूमिका निभावत असतो. स्थानीय इतिहासकाराला कोणताही विषय वर्ज्य नाही. अगदी पेहरावातील फॅशन्सपासून आहारातील रुचिवैचित्र्यापर्यंत सर्व विषयांचा यथायोग्य वापर स्थानीय इतिहासासाठी होऊ शकतो. आपल्या शहराबद्दल असलेली आत्मीयता हा तर स्थानीय इतिहासाचा आत्मा आहे.

या सगळ्यांमागचा विधायक हेतू टिकेकरांनी मोजक्या शब्दात मांडला आहे. ते लिहितात, 'आपल्या शहराच्या इतिहासासंबंधी असे सतत लिहिले गेल्यामुळे उद्याच्या शहरवासीयांच्या ध्यानी आपल्या शहराच्या जडणघडणीचा इतिहास येईल आणि शहराला विद्रूप करण्याचे अपकृत्य त्यांच्याकडून घडणार नाही, असाही विचार स्थानीय इतिहास लिहिण्यामागे असावा. शहराच्या इतिहासाची आठवण शहरात वसणाऱ्या कुटुंबांच्या नवनव्या पिढ्यांना करून देणे, हा स्थानीय इतिहासलेखनाचा आद्य हेतू असतो. एकत्र नांदणाऱ्या बहुभाषिक, बहुधर्मीय समाजाचा इतिहास सतत शहरवासीयांच्या समोर ठेवला गेला, तर शहराचे सामाजिक सामंजस्य अबाधित राहू शकते.' टिकेकरांच्या या भूमिकेवर भाष्य करण्याची गरज आहे का?

एवढी सगळी पार्श्वभूमी पाहिल्यावर आपणास या संदर्भात काय करता येईल याचा विचार करणे आवश्यक आहे. महाराष्ट्रात ३५८ तालुके आहेत. प्रत्येक तालुक्याचा, प्रत्येक जिल्ह्याचा इतिहास आपणास लिहिता येईल. आपण आपल्या गावाचा इतिहास लिहू शकतो. प्रत्येक गावाला ऐतिहासिक, भौगोलिक, सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजकीय आणि प्रशासकीय भूतकाळ आहे. एक साधे उदाहरण घेऊया. १६८२ ते १७०७ अशी २५ वर्षे औरंगजेब

ससैन्य महाराष्ट्रात होता. त्याच्या सैन्याने सारा महाराष्ट्र व्यापला होता. स्वराज्याची लढाई गावोगावी लढली जात होती. इतिहास जपला जात होता.

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याच्या काळात महाराष्ट्रात लोकमान्य टिळक, महात्मा गांधी यांनी स्वातंत्र्याची ज्योत गावागावांत पोहोचविण्याचा प्रयत्न केला. प्रत्येक जिल्हा, तालुका, गाव यांनी आपला भूतकाळ जपलेला आहे. त्यामुळे स्थानिक इतिहासलेखनात ऐतिहासिक, भौगोलिक, सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, आर्थिक व राजकीय पैलू समजून घेताना ते सुटसुटे लक्षात घेण्याबरोबर, त्यांच्यात एक विलक्षण अंतर्गत संगती आहे, ते परस्परांशी निगडित आहेत हे सुद्धा लक्षात घेतले पाहिजे. यासंदर्भात 'इतिहासातील नवे प्रवाह' या पुस्तकात (संपादक प्रा. जास्वंदी वांबूरकर) 'स्थानिक इतिहास लेखन' या लेखात प्रा.डॉ. लहू गायकवाड यांनी एडवर्ड गिबनची आठवण दिली आहे. ती स्थानिक इतिहासलेखनासाठी अत्यंत महत्त्वाची आहे. गायकवाड लिहितात, एखादी ऐतिहासिक वास्तू पाहताच अंगावर रोमांच उभे राहात असतील, तर ते ऐतिहासिक पद्धतीने शब्दबद्ध करावयास हवे. एडवर्ड गिबन (१७३७-१७९४) हा इंग्रज इतिहासकार १५ ऑक्टोबर १७६४ रोजी रोम शहर पाहण्यासाठी गेला असता, तेथील टेकडीवरच्या देवालयाचे भग्नावशेष पाहून त्याला रोमच्या चहासाची कहाणी लिहावी, ही कल्पना सुचली. तसे त्याने त्याच्या आत्मचरित्रामध्ये नमूद केले आहे. ते शब्दबद्ध करण्यासाठी त्याने पुढील अनेक वर्षे खर्च केली.

वरील उदाहरणांवरून आपल्या असे लक्षात येईल की, साध्या देवालयाचे दर्शनसुद्धा मानवी जीवनात काय परिवर्तन घडवून आणू शकते. याच गिबनने पुढे 'द राईज अँड फॉल ऑफ रोमन एम्पायर' हा ग्रंथ लिहिला. हा ग्रंथ आजही इतिहासातील मानदंड समजला जातो.

युरोपातील उदाहरणावरून आपल्याकडे येऊया. आपण स्थानिक इतिहासाची चर्चा करीत आहोत. मी

गावाच्या, शहराच्या इतिहासाबद्दल बोललो. परंतु एखाद्या वाड्याचा इतिहास लिहिता येईल का? एखादा वाडा इतिहासाचा लेखनविषय होईल का? असे प्रश्न मनात आले असतानाच 'रघुनाथ दाजी नगरकर: चरित्र आणि कार्य' हे हरी र. नगरकर लिखित पुस्तक हाती आले. पुस्तकाच्या मुखपृष्ठावर पुणे शहरातील बुधवार पेठेतील तपकीर गल्लीतील नगरकर यांच्या वाड्याचे चित्र आहे. मलपृष्ठावर 'मृत्युंजय दगडीवाडा' या शीर्षकाची सौ. वसुमती वझे यांची कविता आहे. पुस्तक १९६८ मध्ये प्रकाशित झाले आहे. त्याची पहिली आवृत्ती आणि त्यावर लेखकाची सही असलेली प्रत माझ्याकडे आहे. ३७२ पृष्ठे, ७ कृष्णधवल चित्रे अशी भरभक्कम सामग्री पुस्तकात आहे. या ग्रंथातील जवळपास ६० पृष्ठे पुण्यातील प्रसिद्ध अशा दगडी वाड्यावर आहेत. लेखकाने स्वतःच्या आडनावाची एक आठवण दिली आहे. त्याचा थोडक्यात सारांश पुढीलप्रमाणे-

पेशव्यांचे सरदार नारो बाबाजी यांनी आत्मचरित्र लिहिले. त्यात खूप आठवणी दिल्या आहेत. ते बाळाजी विश्वनाथांबरोबर दिल्लीच्या मोगल बादशहाला भेटायला गेले होते. बादशहाला मराठ्यांच्या वतीने पत्र देण्याची कामगिरी नारो बाबाजींनी पार पाडली. थोरले बाजीराव पेशवे यांस एकदा रणांगणावर जात असता खूप तहान लागली. नारो बाबाजींनी पुढे जाऊन आडरानातून पाणी आणले. त्यांच्यावर पेशव्यांची मर्जी होतीच, परंतु ती अधिकच वाढली. पुढे ते पेशव्यांचा सासवड येथील गृहकारभार बघू लागले. पुढे शनिवारवाड्यातील बांधकामात वापरण्यासाठीची लाकडे शोधण्याचे काम इतरांना अपयश आले म्हणून नारो बाबाजींकडे आले. त्यांनी सश्रद्ध भावनेतून हे कार्य हाती घेतले. नाशिक मुक्कामी जंगलात लाकडांचा शोध घेताना त्यांना मुघल सैन्याने कैद करून 'जीवधन' किल्ल्यात ठेवले. थोरल्या बाजीरावांनी त्यांची सुटका

केली. जंगलात जाऊन ते शिसवीचा सोटा हातात घेऊन झाडावर आपटून त्याची पारख करू लागले. त्यांनी खांब आणि तुळ्यांसाठी उत्तम दर्जाचे लाकूड शोधून काढले. त्यातून शनिवारवाड्यातील खांब तयार झाले. पेशवे त्यांना म्हणाले, वनांमधील वृक्ष निरीक्षण करण्यात तुमचे चातुर्य पाहून काही लोक तुम्हाला नारो बाबाजी लकडे असे म्हणू लागले आहेत. पुढे अहमदनगरमधील एका बागेत अष्टकोनी महाल बांधण्यात आला. त्याचे खांबही नारो बाबाजींनी पुरविले होते. ती अष्टकोनी इमारत मोठी भव्य आहे. त्या महालास नारो बाबाजींच्या कामगिरीवरून 'लकड महाल' असे नाव पडले. पुढे पेशव्यांनी नारो लकडे यांना अहमदनगरच्या किल्ल्याचे किल्लेदार नेमले. त्यामुळे भोवतालचे हुजरे, मुजरे करताना त्यांना सरदार नगरकर म्हणू लागले. पुढे

किल्लेदार नगरकर हेच नाव पेशव्यांच्या बखरीत आले. याच नगरकरांच्या वंशजांनी शनिवारवाड्याजवळ नगरकर वाडा बांधला. त्या वाड्याला स्वतःचा असा एक इतिहास आहे. अशा सगळ्या स्थानिक इतिहासाचा अभ्यास करण्यासाठी, इतिहासाचे संकलन करण्यासाठी पुणे शहरात 'स्थानिक इतिहास अभ्यास मंडळ' स्थापण्यात 'इंद्राणी बालन फाउंडेशन' यांनी पुढाकार घेतला आहे. महाराष्ट्रातल्या इतिहासाच्या शिक्षकांनी ठरविल्यास आपण सर्वच तालुक्यांचा इतिहास लिहू शकतो. तसे झाल्यास हा जागतिक विक्रम होईल. हजारो पावले मजल-दरमजल करण्यासाठी एक पाऊल पुढे टाकण्याची गरज आहे. आपण काय करणार आहोत?

वाचकांचे अभिप्राय

सप्रेम नमस्कार,

माहे सप्टेंबर २०२०चा 'शिक्षण संक्रमण' अंक ऑनलाईन/वेबसाईटवर वाचायला मिळाला. अंक खूपच अप्रतिम आहे. अंकाचे मुखपृष्ठ आकर्षक आहे. अंकामधील सर्वच लेख वाचनीय आहेत. 'पाठ्यपुस्तक जीवनपुस्तक व्हावे' हा प्रवीण दवणे यांचा लेख अध्ययन-अध्यापन प्रक्रियेत विद्यार्थ्यांसाठी 'पाठ्यपुस्तके जीवनपुस्तक होऊन विद्यार्थ्यांमध्ये क्षमता निर्माण होऊन, जीवनमूल्ये रूजविणे ही काळाची गरज आहे.' हे सांगणारा विद्यार्थी व शिक्षक यांना मार्गदर्शक लेख. 'तत्त्वज्ञ, शिक्षक डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन' या दीनानाथ पाटील यांच्या लेखामध्ये बहुआयामी व्यक्तिमत्त्व असलेले डॉ. राधाकृष्णन यांचे महत्त्व सांगितले आहे. 'विनोबांचा शिक्षणविचार' या डॉ. दिलीप गरुड सर यांच्या लेखामध्ये विनोबा भावे यांचे शिक्षणासंबंधीचे मूलभूत चिंतन व अलीकडच्या काळातील ऋषितुल्य व्यक्तिमत्त्व कसे होते हे सांगणारा शिक्षकांसाठी मार्गदर्शक असा लेख. तसेच 'नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण' हा डॉ. नूतन चव्हाण लिखित लेखामध्ये प्रत्येक विद्यार्थ्यांमध्ये अंतर्भूत असलेल्या अद्वितीय क्षमतांना समोर आणल्याचा उद्देश या धोरणात असल्याचे महत्त्व सांगणारा वाचनीय लेख आहे. नेहमी अंकामध्ये / मासिकामध्ये सर्वच लेख दर्जेदार व वाचनीय असतात. अंकातील सर्वच लेख नेहमी सर्वांसाठी प्रेरणास्रोत असतात. सदैव अंक उपयुक्त, मार्गदर्शक राहील अशी नम्र प्रार्थना. मा. संपादक, संपादक मंडळ सदस्य, मा. संशोधन अधिकारी, सर्व अधिकारी कर्मचारी यांचे मनःपूर्वक आभार, धन्यवाद.

- साहेबराव दामोदरे, अमरावती

आनंदयात्री - मंगेश पाडगावकर

प्रा. नीला कदम

© ८०८७०९७०४०

विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात मराठी सारस्वताच्या प्रवाहात मंगेश पाडगावकर या महान कवीने जी काव्यसुमनांची उधळण केली त्याला तोड नाही. आपल्या कवितेतून उदंड आशावाद देणारा हा कवी जसा निसर्गाशी लीलया संवाद साधतो तसाच स्त्री-जीवनाविषयक काव्यातही रममाण होतो.

भावकविता, नाट्यकविता, सामाजिक व राजकीय जीवनावर भाष्य करणारी कविता, बोलगाणी, भावगीते, वात्रटिका, बालकविता असे विविध काव्यप्रकार समर्थपणे हाताळणारे मंगेश पाडगावकर हे कसे आनंदयात्री होते हे सांगणारा हा लेख.

अनेकविध कवितासंग्रह, नानाविध काव्यप्रकार आणि त्यातून अभिव्यक्त होणारे सहजसुंदर प्रतिभेचे वरदान लाभलेले कविवर्य मंगेश पाडगावकर! 'या जन्मावर, या जगण्यावर शतदा प्रेम करावे' असे सांगणाऱ्या या कवीने ३० डिसेंबर, २०१५ रोजी इहलोकाची यात्रा संपविली; पण त्यांच्या कवितेने सर्वसामान्य माणसाला दिलेली उभारी, बळ मात्र न संपणारे आहे.

गरुडाहून झेपावणारा

प्रत्येकाला प्राण आहे,

विश्वास ठेवा तुमच्या पायात

न संपणारे त्राण आहे.

असा उदंड आशावाद आपल्या कवितेतून देणाऱ्या पाडगावकरांनी विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात मराठी सारस्वताच्या प्रवाहात काव्यसुमनांची जी मनभावन उधळण केली त्याला तोड नाही.

कवितेची त्यांची आवड रक्तातून प्रवाही झाली. केशवसुत, गोविंदग्राज, बालकवी यांच्या कविता आईकडून ऐकणे ही लहानग्या मंगेशला नित्य मिळणारी मेजवानी होती. उपजत प्रतिभेला त्यामुळे छंद, लय, ताल यांचे पैलू पडत गेले. वयाच्या चौदाव्या वर्षी त्यांची पहिली कविता प्रकाशित झाली. वयाच्या विसाव्या वर्षी (सन

१९४९) महाराष्ट्र साहित्य संमेलनात त्यांची कविता ऐकून वि. द. घाटे यांनी 'उद्याचा थोर कवी' असे त्यांचे भविष्य वर्तविले, जे शब्दशः खरे ठरले.

'धारानृत्य' (१९५०) या पहिल्या काव्यसंग्रहावर बोरकर, कुसुमाग्रज यांचा प्रभाव आहे. मात्र त्यामध्ये पाडगावकरांच्या प्रतिभेची जी चुणूक प्रत्ययास येते, त्यामुळे वि. स. खांडेकर यांनी त्यांच्याविषयी 'काव्यक्षितिजावरील नवा तारा' असे प्रशंसोद्गार काढले. त्यानंतर तीनच वर्षांत प्रकाशित झालेल्या 'जिप्सी' (१९५३) या काव्यसंग्रहात पाडगावकर स्वतंत्र प्रज्ञेने-प्रतिभेने झळकू लागले. या संग्रहाने त्यांना कवी म्हणून खास ओळख मिळवून दिली. दीड डझनाहून अधिक आवृत्त्या निघालेल्या जिप्सीला रसिकांनी अगदी डोक्यावर घेतले.

चैतन्य, आनंद, प्रकाश, निसर्गसौंदर्य जणू कवीच्या लेखणीतून पाझरत आहे, असा प्रत्यय 'जिप्सी' मधील कविता अनुभवताना येतो.

'हसत दुःखाचा, केला मी स्वीकार

वर्षिले चांदणे, पिऊन अंधार

प्रकाशाचे गाणे अवसेच्या रात्री

आनंदयात्री मी आनंदयात्री

(जिप्सी पृ. २३)

कविमनाचा हा हुंकार रसिकांना भावला. पाडगावकर हे निसर्गपूजक, निसर्गाशी लीलया संवाद साधणारे कवी. हे कवीमन सहजतेने नक्षत्रांशी नाते जोडते.

'कळले ज्या क्षणि अंधाराला

नक्षत्रांशी अपुले नाते

ज्या क्षणि भेदुनि भूमीचा थर

रुजून आले हिरवे पाते'

निसर्गाच्या सर्जन सोहळ्याचे ते एक भाग होते.

रहस्य कळले अंधाराला

कळले नक्षत्रांशी नाते

अन् मी भेदुनी भूमीचा थर

रुजलो होऊनी हिरवे पाते

रहस्य इथपर्यंत येऊन पोहोचते. या कवितेमध्ये अध्यात्म आहे, अद्वैत आहे, निसर्गाशी एकतानता आहे, नैसर्गिक लय आहे, निखळ सौंदर्यदर्शन आहे. अन् उत्कट काव्यात्मता आहे. 'पहिल्या हिरव्या तृणपात्याचा सत्कार' करणारी कमालीची हळुवार संवेदनशीलता लाभलेला हा कवी आहे.

‘काळजाच्या कोषातून
उडे पाखरू तेजाचे
अशावेळी काळोखाला
येती कोंब नक्षत्रांचे’

(अशावेळी पृ. ७४)

प्रकाशपूजक कवीच्या कल्पनाविलासातून काजळी अंधाराला भेदणारे तेजाचे पाखरू, काळोखाला येणारे नक्षत्रांचे कोंब अशा लक्षणीय प्रतिमा अवतरतात. त्यातून आशावाद, जीवनोत्सुकता, सकारात्मकता यांचा प्रत्यय येतो.

‘खिन्न आंधळा अंधार
आता ओसरेल पार
लहरीत किरणांची कलाबूत मोहरेल
आता उजाडेल!’

(आता उजाडेल पृ. ३)

आत्मविश्वासातून येणारा हा आशेचा काव्योद्गार थक्क करणारा आहे. जीवनाच्या आनंदप्रवाहात स्त्रीचे ‘प्रियतमेचे’ अस्तित्व विश्वसौंदर्याची परिपूर्ती करणारे ठरते.

‘तू असतिस तर झाले असते
आहे त्याहुनि जग हे सुंदर
चांदण्यात विरघळले असते
गगनधरेतिल धूसर अंतर
(तू असतिस तर पृ. ३३)

कवीचे जसे जगण्यावर प्रेम आहे, निसर्गावर प्रेम आहे, तसेच गाण्यावर उत्कट प्रेम आहे; त्यांच्या कवितांमधून ते व्यक्त होते. किंबहुना जगण्यासाठी बळ गाण्यातून मिळते; यामुळे कवी सांगतो-

‘एकट दुःखी वाटलं की, नको कुढत कण्हू
झाडाखाली उभं राहून, गाणं लाग म्हणू!’
(नवा दिवस पृ. ४५)

सौंदर्यविभोर निसर्गात सामावून गेलेली त्यांची प्रेमकविता तरलतेने बहरून ओसंडते.

‘मोगरा बहरला होता लाख फुलांनी
जणू गंधित नक्षत्रांनी!’
(पांघरून ५५)

एका सर्वपरिचित लोककथेचे पालुपद घेऊन साकारलेली ‘चिऊताईसाठी गाणं’ ही कविता आत्मभान देणारी आहे. आपलीच दुःखे कवटाळून नकारात्मक वलयात गुरफटून घेणाऱ्या माणसांना कवी सांगतो,

निराशेच्या पोकळीमध्ये, काहीसुद्धा घडत नाही!
आपलं दार बंद म्हणून, कुणाचंच अडत नाही!’
(चिऊताईसाठी गाणं)

सहज शब्दकळा हे पाडगावकरांच्या लेखणीचे वैशिष्ट्य आहे. कवी कसा असतो या प्रश्नाचे सहज आशयघन उत्तर ते देतात.

‘तुम्ही भाषा वापरता
तो भाषेत भिजून येतो !
तुमचं वाक्य सांगून संपतं,
तो वाक्यातून रुजून येतो!’

(सुरवंट आणि फुलपाखरू पृ. ३६)

पाडगावकरांचे व्यक्तिमत्त्व म्हणजे आनंदाचा एक बहारदार वृक्ष होता. त्यांचा स्वभाव, त्यांची वृत्ती, त्यांची दृष्टी, त्यांचे जीवनविषयक तत्त्वज्ञान यामध्ये आनंद ओतप्रोत भरलेला होता. हा आनंद त्यांच्या कवितेतून अधोरेखित होतो.

जगण्याचे भान देणाऱ्या पाडगावकरांच्या कवितेने मानवीमूल्यांची अभिव्यक्तीही केली आहे. भाजी विकून कष्टाने मुलांना मोठे करणारी विधवा बायजाबाय! राजकीय नेता झालेला तिचा मुलगा भाजीचा व्यवसाय बंद करायला सांगतो. तिच्यातील मूल्याधिष्ठित मन बोलते,

‘वाईट वाटून नको घेऊस माझ्या पोरा,
इमान विकण्यापेक्षा ताजी भाजी विकणं बरं.’

‘सागरगोटे खेळणाऱ्या तीन मुली’ या कवितेत असुरक्षित स्त्रीजीवन व्यक्त करताना माणसातल्या नराधमांसाठी कवीने ‘वाघ’, ‘अजगर’ अशा प्रतिमा वापरल्या आहेत. सुंदर कोवळी स्वप्ने पाहणाऱ्या या तीन मुलींच्या विषण्ण उद्ध्वस्ततेला कारणीभूत ठरते पान चघळत व्यापार करणारी कुणीतरी प्रौढ स्त्री! ज्या भूमीने आधार द्यावा, तिनेच आयुष्याच्या वाताहतीला कारणीभूत ठरावे ही स्त्रीजीवनाची शोकांतिका व्यक्त करणाऱ्या काही काव्यपंक्ती -

नक्षत्रांचे आभाळ मी इथून पाहीन
भुईवर तिचा पाय घट्ट होता,

तरीसुद्धा भुई एकदम दुभंगली,
बघताबघता तिला पार गिळून टाकली !'

(खेळणाऱ्या तीन मुली पृ. ७३)

या सौंदर्यपूजक कवीची शब्दकळा सलाम,
विदूषक, मोरू या काव्यसंग्रहात कमालीची बदलत
गेली आहे. सत्ताधाऱ्यांची दंडेलशाही, अरेरावी यांमुळे
हतबल, असहाय झालेला सर्वसामान्य माणूस विवशतेने
सलाम करीत रहातो.

‘शेंदूर फासलेल्या दगडाला सलाम
लाखो खर्चून बांधलेल्या देवळांना सलाम

देवळातल्या देवांच्या धाकांना सलाम

शनीला सलाम, मंगळाला सलाम

भीतीच्या प्रत्येक ठेकेदाराला सलाम’

पाडगावकरांच्या संवेदनशील मनाने टिपलेले
जळजळीत वास्तव सलाममधून परखडपणे व्यक्त
झालेले दिसते. मात्र त्यांची मूलभूत सौंदर्यपूजक
आशावादी वृत्ती भविष्यकाळासाठी सांगत रहाते,

‘काळोखाचे थैमान घालीत हा वारसा येईल
तेव्हा सूर्य होऊन त्याला सामोरे जा.’

‘माणसामाणसांत आम्ही उभ्या केलेल्या भिंती
कोसळून टाकणाऱ्या पोलादी पहारी व्हा.’

‘उदासबोध’ संग्रहात उपरोधाच्या सुरात
‘मूर्खलक्षण’ ते सांगतात,

‘परद्रव्य जो घाण मानी,

नीतीसि जो प्राण मानी

सदाचार हे त्राण मानी,

तो येक मूर्ख’

(मूर्खलक्षण पृ. ६९)

पाडगावकरांनी ‘गझल’ हा काव्यप्रकाराही
समर्थपणे हाताळला,

‘जमाखर्च स्वातंत्र्याचा मांडणार केव्हा ?

जाब उंच प्रासादांचा सांगणार केव्हा ?

धूर्त शोषकांच्या ओठी घोष संस्कृतीचा

चूड इथे या ढोंगाला लागणारा केव्हा ?’

(गझल ५३)

सामाजिक दुरवस्था व्यक्त करणारी ही गझल
मन विषण्ण करते; तर -

‘झोकून देत सारे आल्या उधाणलाटा
मी कोरडा किनारा, भिजता मला न आले’

या गझलमधील ओळी घायाळ, व्यथित मन
व्यक्त करतात.

भावकविता, नाट्यकविता, सामाजिक व राजकीय
जीवनावर भाष्य करणारी कविता, बोलगाणी, भावगीते,
वात्रटिका, गझल, भाषांतरित कविता, बालकविता,
विडंबन कविता असे विविध काव्यप्रकार पाडगावकरांनी
समर्थपणे हाताळले. त्यांना पद्मभूषण, महाराष्ट्रभूषण,
जनस्थान, साहित्य अकादमी, महाराष्ट्र साहित्य परिषद
या पुरस्कारांबरोबरच अनेकविध सन्मान लाभले.

‘सांगा कसं जगायचं? कण्हत कण्हत की गाणं
म्हणत’ असे विचारणाऱ्या या कवीने जगण्याचा चैतन्यमयी
मार्ग आपल्या कवितांद्वारे रसिकांपुढे खुला केला. मराठी
कवितेच्या सौंदर्यवादी परंपरेतील महत्त्वाचे कवी म्हणून
ते ओळखले जाऊ लागले. ‘अखेरची वही’ या त्यांच्या
शेवटच्या काव्यसंग्रहात अज्ञाताचा- मृत्यूचा विचार
कविमनाला स्पर्शून गेलेला जाणवतो-

‘न सांगता अकस्मात येणाऱ्या स्टेशनवर

गाडीतून उतरायची आता वेळ आली !

माझं शरीर आणि माझी कवितेची वही

रहातील आगगाडीतच आणि मी उतरेन

अज्ञात स्टेशनवरच्या अज्ञात अंधारात !’

(अखेरची वही पृ. १)

कोणत्याही कलावंताचे लौकिक अर्थाने जीवन
संपले तरी त्याच्या कलाकृतीच्या माध्यमातून तो
जिवंतच असतो. मरणही कसे सुंदर असते हे सांगताना
‘क्वचितच’ या कवितेत पाडगावकर म्हणतात,

‘झाडावरून खाली पडलं

पिवळंधमक पिकलं पान

पिवळंधमक फुलपाखरू

तरंगत खाली येतय असं वाटलं !

क्वचितच एखाद्याचं

मरण असं सुंदर असतं

उडत आहे असंच वाटतं !’

मरणालाही सुंदर करणारे पाडगावकरांचे काव्य

पुन्हापुन्हा वाचावे, काळीजकुपीत साठवावे,

काळीजकुपीत साठवावे.

पुणे महानगरपालिका शाळेतील उगवते तारे

शैलजा बालघरे

९७६६४६९३४९

येरवडा परिसरातील झोपडपट्टीत राहणाऱ्या पाच बहिणींपैकी दोन बहिणी दिव्यांग आणि वडीलही दिव्यांग असताना, सर्व बहिणींनी उच्चशिक्षण संपादन केले. पुणे महानगरपालिकेच्या नेताजी सुभाषचंद्र बोस प्रशालेतील विद्यार्थिनींची ही यशोगाथा. एकुलता एक भाऊ आजारी पडून देवाघरी गेला. तरीही या बहिणींनी वैद्यकीय क्षेत्रात मोठे यश संपादन केले आणि समाजसेवा केली. त्या असीम आकांक्षेची ही नवलकथा.

पुणे महानगरपालिकेच्या शाळा व खाजगी शाळा याबाबत नेहमीच चर्चा होत असते. ही चर्चा नेहमी विद्यार्थ्यांच्या गुणवत्तेसंबंधी होत असते. मात्र महानगरपालिकेच्या शाळांमध्येही अनेक गुणवंत विद्यार्थी घडले आहेत अशी अनेक उदाहरणे सांगता येतील; पण एकाच कुटुंबातील व तेही अतिशय गरीब कुटुंबातील सर्वच भावंडे जिद्द, मेहनत, शिक्षकांचे मार्गदर्शन, पालकांचे सहकार्य आणि विद्यार्थ्यांची बुद्धिमत्ता एकत्र आली तर काय घडू शकते हे प्रत्यक्ष ती विद्यार्थिनीच आपल्याला सांगत आहे.

‘माझे नाव दीक्षा रमेश गालफाडे. मी अतिशय सामान्य कुटुंबातील मुलगी आहे. आम्ही पाच बहिणी आहोत. सर्व जणी आज खूप चांगल्या प्रकारे शिक्षण घेऊन वेगवेगळ्या पदांवर कार्यरत आहोत.

१) शीतल - CT स्कॅन स्पेशालिस्ट

२) सोनाली - BHMS, MD करत आहे

३) वर्षा - B.Sc., DMLT

४) दीक्षा - CT स्कॅन व MRI स्पेशालिस्ट

५) हर्षा - BAMS

याप्रमाणे आमचे शिक्षण झाले आहे. आता तुम्ही म्हणाल, असे शिकलेले तर समाजात खूप आहेत. त्यात

मोठे ते काय? बरोबर आहे तुमचे; पण असे आहे, की माझे आईवडील अत्यंत गरीब. त्यात वडील दोन्ही पायांनी दिव्यांग. त्याचप्रमाणे आमचे उत्पन्नाचे साधन म्हणजे फळविक्री. आम्ही रहायला येरवडा विभागामध्ये. आम्ही सर्व बहिणी पुणे महानगरपालिकेच्या नेताजी सुभाषचंद्र बोस विद्यालय, येरवडा या शाळेत शिकलो आणि याचा मला अभिमान आहे. असे म्हणतात, की संस्कारांची जडणघडण आईवडील करतात आणि शिक्षणाबरोबर व्यावहारिक ज्ञान व संस्कार आपल्याला शिक्षकांकडून मिळतात. आम्ही सर्व बहिणी नेताजी शाळेत शिकत असताना आम्हाला खूप चांगल्या गोष्टी शिकायला मिळाल्या. आत्मविश्वास वाढविणारे शिक्षक मिळाले. शैलजा बालघरे मॅडम, सुनंदा गोबूर मॅडम आणि सूरज कुलकर्णी सर यांनी आम्हाला वेळोवेळी खूप मार्गदर्शन व सहकार्य केले.

माझ्या लहानपणीची एक गोष्ट आठवते. ज्यामुळे माझ्यामध्ये आत्मविश्वास निर्माण झाला आणि आज मी एक वैद्यकीय सेविका बनले आहे. मला वक्तृत्वस्पर्धेत भाग घेण्याची खूप इच्छा होती; पण सगळ्यांसमोर बोलण्याचे धाडस होत नव्हते. तेव्हा कधीही स्टेजवर न बोलणारी मी पण, बालघरे मॅडम यांनी माझा आत्मविश्वास वाढविला. त्यामुळेच मला प्रोत्साहन मिळाले आणि त्या स्पर्धेत मी प्रथम आले. यामुळेच मी बिनधास्तपणे वक्तृत्वस्पर्धेमध्ये भाग घेत गेले व बक्षिसेही मिळविली.

आम्हा सर्व बहिणींचे प्राथमिक शिक्षणसुद्धा महानगरपालिकेच्याच शाळेत झाले आणि नंतर बारावीपर्यंतचे शिक्षणही नेताजी शाळेतच घेतले. अत्यंत गरिबीच्या परिस्थितीमुळे आमच्या आईवडिलांना आम्हाला इंग्रजी माध्यमच काय पण मराठी माध्यमाच्या शाळेत शिकवणेसुद्धा अवघड होते. तेव्हा याच माझ्या शाळेने, शिक्षकांनी आमच्यासाठी शिक्षणाची

दारे खुली करून दिली. माझे आईवडील रस्त्यावर बसून फळविक्रीचा व्यवसाय करून आम्हाला कष्टाने शिकवू लागले. पुढे मीपण त्यांना हातभार लावण्यासाठी त्यांच्या सोबत जाऊ लागले.

आम्हाला एक भाऊसुद्धा होता. तो नेताजी सुभाषचंद्र बोस या शाळेतच शिकला. दुर्दैवाने त्याला हार्टअटॅक आला व वयाच्या १८ व्या वर्षी त्याचे निधन झाले; पण परिस्थितीपुढे हार न मानता माझ्या वडिलांनी उत्तम शिक्षण देऊन आमचे स्वप्न पूर्ण केले.

माझे वडील दिव्यांग असून दोन्ही पायांनी ते अधू आहेत. माझी थोरली तिन्ही भावंडेही दिव्यांग जन्मली. आम्हा सहा भावंडांत भाऊ क्रमाने दुसरा. तो फार हुशार होता. भरपूर अभ्यास करायचा. त्याला शास्त्रज्ञ व्हायचे होते; पण जागरणाने आणि अतिबौद्धिक परिश्रमाने त्याच्या फुफ्फुसात पाणी झाले. आम्ही उपचार केले; पण यश आले नाही. त्याच्या निधनामुळे घरावर दुःखाचा डोंगर कोसळला. त्यातून आम्ही बोध घेतला. आम्ही बहिणींनी त्याला श्रद्धांजली म्हणून त्याची इच्छा पूर्ण करण्याचे ठरविले. ती इच्छा म्हणजे भरपूर शिकायचे. विशेषतः वैद्यकीय क्षेत्रातले ज्ञान प्राप्त करून समाजाची सेवा करायची. आज आम्ही बहिणी वैद्यकीय क्षेत्रातले शिक्षण घेऊन जीवनात स्थिरस्थावर झाल्या आहोत; पण हे सुख पहायला भाऊ नाही.

वैद्यकीय क्षेत्रातील आमची ही धडपड पाहून आमच्या शिक्षिका शैलजा बालघरे मॅडम यांनी मला त्यांची नवीन नेमणूक झालेल्या शाळेत म्हणजे कै. गेनभाऊ मोझे माध्यमिक विद्यालयात बोलावून घेतले. तेथे शिक्षणाधिकारी, दीपक माळीसाहेब यांच्या हस्ते माझा सत्कार घडविला आणि विद्यार्थ्यांपुढे मला माझी धडपड व्यक्त करायला सांगितली. शाळेमध्येच मला वक्तृत्वाची संधी मिळाल्यामुळे मी छानपैकी मुद्दे मांडले. माझा सांगण्याचा हेतू हा होता, की तुम्ही परिस्थितीमुळे कदाचित झोपडपट्टीत राहात असाल, कदाचित तुमची आर्थिक परिस्थिती कमकुवत असेल;

पण तुमची इच्छाशक्ती प्रबळ असेल, शाळेमध्ये तुम्हाला योग्य मार्गदर्शन करणारे शिक्षक मिळाले; तुमच्या आईवडिलांचे प्रयत्न आणि धडपड तुम्ही डोळसपणे पाहिली तर जिद्दीने तुम्ही मोठे यश मिळवू शकता. शैक्षणिक यशाबरोबरच जीवनातही यशस्वी होता येते. मात्र ही भरारी घेण्याचे बळ तुम्हाला तुमचे शिक्षक आणि पालकच देऊ शकतात. माझ्या बाबतीत हे शंभर टक्के खरे आहे. म्हणून येथे मी फुशारकी मारायला आले नसून माझ्या शिक्षकांप्रति ऋण व्यक्त करायला आले आहे. त्यांच्यामुळेच माझी जडणघडण झाली आहे. शाळेत असताना मी वक्तृत्व, वादविवाद, निबंध, कबड्डी, धावणे, समूहनृत्य, पथनाट्य अशा अनेक स्पर्धांत भाग घेतला, तो माझ्या शिक्षकांच्या प्रेरणेमुळे आणि मार्गदर्शनाने. आज मी पॅरामेडिकलचा कोर्स पूर्ण करून सीटी स्कॅन, एमआरआय या क्षेत्रात नैपुण्य मिळविले आहे. सात वर्षे मी समाजाची सेवा करते आहे. मात्र माझ्या मनात नेहमी माझी शाळा आणि घर असते. आईवडिलांनी माझ्या आयुष्याची पायाभरणी केली तर शाळेने माझी जडणघडण केली.

तसेच माझी सामाजिक जडणघडण करण्यामध्ये माझ्या वडिलांचे मित्र श्री. काकडे यांनी खूप मदत केली. आम्ही त्यांना काका म्हणतो; पण ते सगळ्या गोष्टी अगदी मैत्रीणीप्रमाणे समजावून सांगतात. ते पोलीस आहेत.

अशा प्रकारे सर्व गोष्टींवर मात करत आम्ही शिक्षणात प्रगती करू शकलो. मी माझ्या शिक्षकांच्या संपर्कात नेहमी असते. कायम राहणार आहे. त्यांच्याकडून माझी ओंजळ नेहमीच ज्ञानाने, मार्गदर्शनाने व प्रेमाने भरली जाते. मला माझ्या शिक्षकांबद्दल शाळेबद्दल, मी जेथे राहते त्या ठिकाणाबद्दल खूप अभिमान आहे. शिक्षक आपल्याला प्रत्यक्षाप्रत्यक्षपणे खूप काही देत असतात. फक्त आपल्याला ते कळायला हवे. त्याचे मोजमाप करणे अवघड आहे. आपल्याला जेव्हा यश मिळते तेव्हा त्याचा खरा आनंद आपले कुटुंबीय व शिक्षक यांनाच होतो, हा माझा अनुभव आहे. माझे मनोगत आपण ऐकून घेतल्याबद्दल सर्वांचे आभार!

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या आयुष्याचा अखेरचा प्रवास

प्रा. गौतम डांगे

९४२२३६१०७७

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणजे विसाव्या शतकातील महान व्यक्तिमत्त्व. एक शिक्षणतज्ज्ञ, ग्रंथकार, प्राध्यापक, उत्कृष्ट कायदेपंडित, लोकनेता अशा बहुआयामी थोर नेत्याचे महापरिनिर्वाण झाल्यावर कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव न करता अनेक थोर व्यक्तींनी, संस्थांनी आणि वृत्तपत्रांनी बाबासाहेबांना आदरांजली वाहिली आहे. राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय वृत्तपत्रांनी बाबासाहेबांच्या महापरिनिर्वाणाची दखल घेतली होती हे सांगणारा हा लेख.

जन्म आणि मृत्यू या कालावधीतील आयुष्य म्हणजे जीवन होय. जगणे ही प्रत्येक माणसाच्या आयुष्यात येणारी घटना आहे. जीवन जगताना सर्वच माणसे कर्तृत्व करून महान बनतातच असे नाही. परंतु जी माणसे आपल्या बुद्धिमत्तेच्या आणि स्वकर्तृत्वाच्या जोरावर भविष्याचा वेध घेऊन समाजहितासाठी आणि देशहितासाठी कार्य करतात अशीच माणसे जगात अजरामर होतात. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे त्यांपैकी एक होत. डॉ. बाबासाहेब म्हणजे विसाव्या शतकातील एक उत्तुंग, प्रभावी, ज्ञानी, तेजस्वी व्यक्तिमत्त्व होय. डॉ. बाबासाहेब हे मानवी स्वातंत्र्याचे शिल्पकार होते. 'तिरस्करणीय गुलामगिरी आणि अमानुष अन्याय-अत्याचाराच्या गर्तेत पिचत पडलेल्या ज्या समाजात मी जन्माला आलो, त्या समाजाची गुलामगिरी नष्ट करण्यात मी अपयशी ठरलो तर स्वतःला गोळी घालीन', अशी डॉ. बाबासाहेबांनी प्रतिज्ञा केली होती. त्यांनी संविधानाच्या माध्यमातून अस्पृश्यतेचे उच्चाटन केले. ते ज्ञानाचे एक नवे विद्यापीठ होते. कर्तव्यदक्ष, कार्यकुशल, लोकहितदक्ष, धुरंधर राजकारणी, निर्भीड पत्रकार, अलौकिक तेजस्वी पुरुष, स्त्रियांचे कैवारी

अशा महान विद्वानाचे ६ डिसेंबर १९५६ रोजी महापरिनिर्वाण झाले. समाज आणि देश पोरका झाला. बाबासाहेब एक कर्तृत्ववान, बुद्धिमान आणि अष्टपैलू व्यक्ती होते. आयुष्याच्या अखेरच्या दिवसांत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची प्रकृती ठीक राहात नव्हती. त्यांना मधुमेहाचा त्रास होता. अशावेळी त्यांच्या अनुयायांनी नेपाळची राजधानी काठमांडू येथे भरणाच्या जागतिक बौद्ध भ्रातृसंघाच्या परिषदेला उपस्थित राहावे अशी विनंती डॉ. बाबासाहेबांना केली. सोबत डॉक्टर माधवराव मालवणकर यांना पाठविण्याचे ठरवण्यात आले. १४ नोव्हेंबर १९५६ रोजी औरंगाबाद येथील मिलिंद महाविद्यालयाचे प्राध्यापक म.भि. चिटणीस आणि बळवंत वराळे यांना सोबत घेऊन डॉ. बाबासाहेब विमानाने काठमांडूला गेले.

ही परिषद बौद्ध भ्रातृसंघाची चौथी जागतिक धम्मपरिषद होती. १५ नोव्हेंबरला सिंग दरबारी गॅलरीमध्ये राजा महेन्द्र यांनी या परिषदेचे उद्घाटन केले. त्याच दिवशी नेपाळच्या राजाने सार्वजनिक सुट्टी जाहीर केली. या परिषदेत डॉ. बाबासाहेब म्हणाले, "बौद्ध धम्म हा जगातील सर्वात मोठा धर्म आहे कारण तो केवळ धर्म नसून तो एक महान सामाजिक सिद्धान्त आहे. हे मी जगाला जाहीर करण्यास येथे आलो आहे." उपस्थित सर्व प्रतिनिधींनी बाबासाहेबांचा जयजयकार केला. २० नोव्हेंबर १९५६ रोजी डॉ. बाबासाहेबांनी 'बुद्ध आणि कार्ल मार्क्स' या विषयावर अभ्यासपूर्ण मार्गदर्शन केले. मार्क्सचा मार्ग हिंसेवर अधिष्ठित आहे. साम्यवादी पद्धती ही हुकूमशाहीवर अधिष्ठित आहे. मार्क्सच्या मते खाजगी मालमत्ता हीच दुःखाच्या मुळाशी आहे. बौद्ध धर्म हा लोकशाही पद्धतीवर आधारित आहे. बुद्धाचा मार्ग अत्यंत सुरक्षित व समर्थ आहे, असे मार्गदर्शन केले. त्यानंतर

परत येताना डॉ. बाबासाहेबांनी बनारस आणि काशी विद्यापीठात विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन केले. तिथून ज्या ठिकाणी तथागत गौतम बुद्धांनी सर्वप्रथम पंचवर्गीय भक्तांना धर्मोपदेश केला होता त्या सारनाथ येथे जाऊन दलित बांधवांना उद्देशून मार्गदर्शन केले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर दिल्लीतील निवासस्थानी पोहोचले तेव्हा ते खूप थकले होते. अतिशय खिन्न, वैतागलेले व उदासीन दिसत होते.

१ डिसेंबरला सकाळी लवकर उठून बाबासाहेबांनी चहा घेतला. सायंकाळी मथुरा पथावर भरलेल्या बुद्धिष्ट आर्ट गॅलरी प्रदर्शनाला भेट दिली. येताना कॅनॉट प्लेसमधील पुस्तकाच्या दुकानातून काही ग्रंथ खरेदी केले.

२ डिसेंबरला अशोका विहारामध्ये दलाई लामा यांच्या सत्कार सोहळ्याला डॉ. बाबासाहेब उपस्थित होते. सायंकाळी आपल्या निवासस्थानी हिरवळीवर अनुयायांशी गप्पा मारल्या. स्वतःची तब्येत बरी नसतानाही बागेचा माळी आजारी आहे हे समजताच त्याच्याकडे जाऊन डॉ. बाबासाहेबांनी त्याची विचारपूस केली. म्हातारा माळी तापाने फणफणत होता. बाबासाहेबांना घरी आलेले पाहताच हुंदके देत 'प्रत्यक्ष भगवानाने मला भेट दिली आहे; परंतु बाबासाहेब, मला जगण्याची आता आशा नाही, माझ्या जीवनाचा काही भरवसा नाही, माझ्या म्हाताऱ्या पत्नीचे काय होईल?' असे माळी उद्गारला. बाबासाहेब त्याचे सांत्वन करत म्हणाले, 'रडू नकोस, प्रत्येक जण केव्हा ना केव्हा तरी मरणार आहे, मीसुद्धा केव्हातरी मरणार आहे, धीर धर, मी पाठवतो ते औषध घे, तू बरा होशील,' बाहेर पडताना बाळासाहेब नानकचंदला म्हणाले, 'पहा, या गरीब माणसाला मरणाची भीती वाटत आहे. मी भीत नाही. मृत्यू कोणत्याही क्षणाला येवो' सायंकाळी 'बुद्ध आणि कार्ल मार्क्स' या ग्रंथाचे शेवटचे प्रकरण लिहून टंकलेखनासाठी दिले.

३ डिसेंबर रोजी सायंकाळी हिरवळीवर बसून पत्नी सविता, मेहुणा बाळू कबीर यांच्यासोबत छायाचित्रे घेतली. सोबत सासरे कृष्णराव कबीर आणि डॉक्टर माधवराव मालवणकर हेसुद्धा होते.

४ डिसेंबरला बाबासाहेबांनी राज्यसभेत हजेरी लावली. सभासदांशी औपचारिक चर्चा केली. राज्यसभेतील ही त्यांची शेवटची भेट असेल असे कोणालाही वाटले नसेल. आचार्य प्र.के.अत्रे आणि एस.एम.जोशी यांनी रिपब्लिकन पक्षात येऊन सामील व्हावे म्हणून रात्री नानकचंद रत्तूकडून दोन पत्रे टंकलिखित करून घेतली. १४ डिसेंबरला त्यांनी मुंबईला जायचे ठरविले होते परंतु प्रकृती मुंबईला आगगाडीचा प्रवास त्यांना झेपणार नाही म्हणून मुंबईस विमानाने जाण्याचे निश्चित केले. रात्री रेडिओग्रामवर 'बुद्धम् शरणम् गच्छामि' ही धून लावायला सांगितले. अल्पसे जेवण घेतले. सायंकाळी स्वतःच्या हस्ताक्षरात काही पत्रे लिहिली.

५ डिसेंबर, १९५६ रोजी बाबासाहेब दिवसभर अस्वस्थच होते, अशा अवस्थेत 'बुद्ध आणि कार्ल मार्क्स' या ग्रंथाचा काही भाग लिहिण्याचा प्रयत्न केला. नानकचंद सायंकाळी बंगल्यावर आले. मला जेवणाची इच्छा नाही, असे नोकरांना बाबासाहेबांनी सांगितले. परंतु नानकचंद यांच्या आग्रहामुळे थोडे जेवण घेतले. ग्रंथालयातील काही ग्रंथ हातात घेतले. कपाटातील ग्रंथाकडे ते डोळे भरून पाहत होते सायंकाळी नानकचंद यांच्याकडून डोक्याला तेल लावून मसाज करून घेतला. काठीच्या आधाराने उभे राहून अचानक मोठ्याने म्हणू लागले, 'चलो कबीरा तेरा भवसागर डेरा' असे म्हणजे बाबासाहेबांना स्वतःच्या मृत्यूची चाहूल तर लागली नव्हती ना?

त्या रात्री बाबासाहेबांनी काही ग्रंथ हाताळले. नानकचंद यांनी घरी जाण्याची परवानगी मागितली. त्यावर बाबासाहेब म्हणाले, "आता जा, पण उद्या सकाळी लवकर ये, काही लिहिलेला मजकूर टाईप करायचा आहे." आचार्य अत्रे आणि एस.एम.जोशी यांना लिहिलेली पत्रे व 'बुद्ध आणि त्यांचा धम्म' या विषयाचे कागद नानकचंद यांच्याकडून मागून घेतले. 'बुद्ध आणि त्यांचा धम्म' या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेचा काही मजकूर त्यांनी लिहिला. हे काम बाबासाहेबांनी रात्री सव्वाबारावाजेपर्यंत पूर्ण केले आणि बिछान्यावर झोपले.

बाबासाहेब मधुमेह या असाध्य रोगाने खूप त्रस्त होते. एका फ्रेंच महिलेने कॉस्मिक रेडिएशन थेअरीने बाबासाहेबांवर उपचार करावा अशी इच्छा प्रदर्शित केली होती; पण ते शक्य झाले नाही.

६ डिसेंबरच्या सकाळी माईसाहेब नेहमीप्रमाणे झोपून उठल्या. बाबासाहेबांकडे बघितले तर त्यांचा एक पाय उशीवर टेकलेला दिसला. बागेतून फिरून येऊन बाबासाहेबांना उठविण्याचा प्रयत्न केला पण त्यांना चिरनिद्रा लागली होती. माईसाहेबांना धक्काच बसला. त्यांनी नानकचंद रत्तूंना ताबडतोब बंगल्यावर बोलावून घेतले. माईसाहेब उद्गारल्या, ‘बाबासाहेब आपल्याला सोडून गेले. रत्तूंनाही दुःख अनावर झाले. ते म्हणाले, “काय? बाबासाहेब गेले. दोघांनीही बाबासाहेबांचे हातपाय रगडले. रत्तू, सुदामा माळी मोठमोठ्याने रडू लागले. माळी मोठ्याने रडून म्हणू लागला, “माझ्या अगोदर माझा भगवान गेला.”’

बाबासाहेबांची हृदयक्रिया गेल्या दोन वर्षांपासून क्षीण होत चालली होती, ती आज कायमची बंद पडली होती. ‘बाबासाहेब मी तुमच्या सेवेला आलो आहे मला काम द्या’ असे म्हणत रत्तूने टाहो फोडला.

अशाही दुःखद प्रसंगी आपली महत्त्वाची जबाबदारी समजून नानकचंद यांनी सगळीकडे फोनद्वारे बाबासाहेबांच्या मृत्यूची बातमी दिली. संपूर्ण भारतभर ही बातमी पसरली. बाबासाहेबांचे सर्व चाहते, सरकारी अधिकारी, मंत्रिमंडळातील सहकारी, पंतप्रधान पंडित नेहरू, जगजीवनराम, अमृता कौर, गोविंद वल्लभ पंत इतर अनेक मंत्री बाबासाहेबांच्या निवासस्थानी पोहोचले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे भारताच्या मंत्रिमंडळातील एक अनमोल रत्न आहेत, अशी ओळख बाबासाहेब कायदामंत्री असताना पंडित नेहरू विदेशी पाहुण्यांना करून द्यायचे. जगजीवनराम यांनी मुंबईस बाबासाहेबांचे पार्थिव नेण्यासाठी विमानाची सोय केली. निवासस्थान ते विमानतळ (दिल्ली) पर्यंत पार्थिव नेण्यास पाच तास लागले. पार्थिव डाकोटा विमानाने दिल्लीवरून रात्री ९.३० वा मुंबईच्या दिशेने निघाले. या विमानात माईसाहेब, नानकचंद रत्तू, संत

तुलादास, सोहनलाल शास्त्री, डॉ. भदंत आनंद कौसल्यायन, सुदामा इत्यादी लोक होते. विमान नागपूरच्या विमानतळावर थोडावेळ थांबविण्यात आले, नागपूरकरांनी बाबासाहेबांचे अंतिम दर्शन घेण्यासाठी प्रचंड गर्दी केली होती.

७ डिसेंबरला पहाटे तीनच्या सुमारास मुंबईच्या सांताक्रूझ विमानतळावर पोहोचले. तेथेही लाखोंच्या संख्येने शोकाकुल वातावरणात लोकांनी दर्शन घेतले त्यानंतर त्यांचे शव दादर येथील राजगृहावर आणण्यात आले. आपल्या बाबांचे अंत्यदर्शन घेण्यासाठी लोक आठ-दहा तास वाट पाहत बसले होते. लोकांना दर्शन घेता यावे म्हणून बंगल्याच्या पोर्चमध्ये मुख्य प्रवेशद्वारावर पार्थिव ठेवण्यात आले. लोकांची प्रचंड गर्दी झाली होती. लोक रांगेने पुढे सरकत होते. संपूर्ण महाराष्ट्र आणि देशाच्या कानाकोपऱ्यातून लोक ‘राजगृहावर’ जमू लागले. लोकांना सांभाळण्याचे काम समता सैनिक दल आणि पोलीस यंत्रणा करित होती.

७ डिसेंबरला दुपारी एक वाजताच्या सुमारास अंत्ययात्रेला सुरुवात झाली. मुंबईतील शाळा, महाविद्यालये, चित्रपटगृहे बंद होती. गिरणी कामगार कामावर गेले नाही. बाबासाहेबांचे शव फुलांनी सजविलेल्या ट्रकवर ठेवण्यात आले. ही अंत्ययात्रा सायंकाळी पाच वाजता दादर चौपाटीवर पोहोचली. बाबासाहेबांच्या दर्शनासाठी लाखो लोक एकत्र जमले होते. ही सर्वात मोठी अंत्ययात्रा होती. सशस्त्र पोलीसदलाने बंदुकीच्या फैरीने महामानवाला मानवंदना दिली. बाबासाहेबांचे पुत्र यशवंतराव यांनी बाबासाहेबांच्या चितेला अग्नी दिला. भदंत आनंद कौसल्यायन त्यांनी बौद्ध रितीरिवाजाप्रमाणे अंतिम संस्कार पार पाडला. सगळीकडून मोठ्याने रडण्याचे आणि हुंदके देण्याचे आवाज ऐकू येऊ लागले. सगळा जनसमुदाय दुःखाने व्याकूळ झाला होता. कोणी कोणाला आवरावे, कोणी कोणाला सावरावे, कोणाला काहीच कळत नव्हते. प्रत्येक जण दुःखाने भांबावलेला होता. यावेळी शोकसभा घेण्यात आली. श्रद्धांजली वाहत असताना भदंत आनंद कौसल्यायन

म्हणाले, “डॉक्टर आंबेडकर हे एक महान नेते होते. त्यांनी देशाची सेवा करून निर्वाण प्राप्त करून घेतले. “आचार्य अत्रे श्रद्धांजली वाहताना म्हणाले, “आंबेडकरांनी दलितांच्या हक्कासाठी त्याग केला आणि लढा दिला आंबेडकरांनी अन्याय नि विषमता यांच्याशी लढा केला. हिंदू धर्माच्या विरुद्ध त्यांनी बंड केले नाही तो सुधारण्याचा प्रयत्न केला.” जगजीवनराम म्हणाले, “आमचा स्वातंत्र्यदाता गेला.” संसदेच्या दोन्ही सभागृहात ६ डिसेंबरला श्रद्धांजली वाहण्यात आली, त्यादिवसाचे कामकाज स्थगित करण्यात आले. यावेळी प्रधानमंत्री पंडित नेहरू श्रद्धांजली वाहत असताना म्हणाले, “डॉ आंबेडकर हिंदू समाजाच्या सर्व अत्याचारी भागाच्या विरुद्ध बंडाचे प्रतीक म्हणून जास्त आठवले जातील.”

वीर सावरकर म्हणाले, “आंबेडकर यांच्या मृत्यूमुळे भारत एका खऱ्या महापुरुषाला मुकला.” न्यायाधीश कोमाजी म्हणाले, “आंबेडकर ध्येयनिष्ठ जीवन जगले. दलितांचा उद्धार करणे त्यांचे जीवनकार्य होते. त्यांची पताका त्यांनी उंच धरली आणि हे कार्य त्यांनी शेवटच्या क्षणापर्यंत सोडले नाही.” राष्ट्रपती डॉ. राजेंद्र प्रसाद म्हणाले, “आंबेडकर आमच्या घटनेचे शिल्पकार आहेत आणि त्यांची अनेक क्षेत्रांतील सेवा विशेषतः दलितांच्या उद्धारकरिता केलेली सेवा फार महनीय आहे.” राजगोपालाचारी म्हणाले, “आंबेडकरांच्या रागाचे दर्शन म्हणजे त्यांच्या तथाकथित बौद्ध धर्माची त्यांनी घेतलेली दीक्षा.” राजाजी म्हणाले, ‘आंबेडकर व्यक्तिशः अत्यंत प्रामाणिक मनुष्य होते. त्यांची विद्वत्ता गाढी होती जर योग्य रीतीने प्रथम त्यांच्याशी बोलणी केली तर ते अत्यंत जिवाळ्याचे स्नेही होत.’ ‘मुंबईच्या टाईम्स ऑफ इंडिया’ या दैनिकाने मृत्यूलेखात म्हटले होते की, आंबेडकर ही एक कर्तृत्ववान, बुद्धिमान आणि अष्टपैलू व्यक्ती होती. निरनिराळ्या परिस्थितीत त्यांनी आपल्या समाजाची आणि देशाची याहीपेक्षा

फार मोठी सेवा केली असती अंबाळ्यातील ‘ट्रिब्यून’ या दैनिकाने म्हटले आहे, ‘जर असे कार्य हाती घेणारे आंबेडकर कार्य करीत असताना बहुतांशी एकाकी पडले तर त्यांच्या जीवनाला जी निराशा आणि विफलता ग्रासून टाकते ती व्यक्त करण्याचे त्यांनी टाळावे अशी अपेक्षा करणे व्यर्थ आहे.’ दिल्लीच्या ‘हिंदुस्थान टाईम्स’ दैनिकाने म्हटले आहे, ‘की त्यांनी केलेल्या देशाच्या महान सेवेची आठवण मागे राहिल.’

मुंबईचे ‘फ्री प्रेस जर्नल’ या दैनिकात असे म्हटले आहे की, ‘अन्यायाच्या विरुद्ध सात्त्विकपणे झगडणारा एक नेता म्हणून देशाला आंबेडकरांची आठवण चिरकाल राहिल.’

कलकत्त्याच्या ‘स्टेट्समन’ दैनिकाने म्हटले आहे की, ‘आंबेडकर यांची कारकीर्द म्हणजे बुद्धिमत्ता आणि मनोनिग्रह याचा झगडा होय, त्यांची प्रकांड विद्वत्ता व अर्थशास्त्र व समाजशास्त्र कामगार आणि राजकारण या निरनिराळ्या शास्त्रातील नि क्षेत्रांतील त्यांचा अनुभव त्यांनी वेगवेगळ्या परिस्थितीत आणखी ठसठशीत भर टाकण्यास समर्थ केले असते.’

कलकत्त्याचे ‘अमृत बजार पत्रिका’ दैनिक म्हणाले, ‘अन्याय नि माणुसकीचे हक्क नाकारणाऱ्या समाजसंरचनेचा विध्वंस करण्याचा जणू आंबेडकरांच्या लढाऊ वृत्तीने विडाच उचलला होता. ज्या थोर गुणांमुळे ते देशाचे सुपुत्र ठरले होते त्या थोर गुणांचे नि थोर देशभक्तीचे सर्व देशबंधूना पुन्हा एकदा त्यांच्या मृत्यूने स्मरण करून दिले.’

‘न्यूयॉर्क टाईम्स’ या प्रसिद्ध दैनिकात ८ डिसेंबर १९५६ च्या अंकातील अग्रलेखात म्हटले होते की, ‘अस्पृश्यांचे कैवारी म्हणून आंबेडकरांचे नाव सर्व जगाला माहीत होते, माहीत नव्हते ते हे की त्यांनी आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचा ठसा भारताच्या मोठ्या भागावर उठवलेला आहे.’

ब्रम्हदेशाचे त्यावेळचे पंतप्रधान म्हणाले होते, ‘आंबेडकर ही एक नामांकित व्यक्ती होती. बदलणारे

प्रवाह आणि परिस्थिती जेव्हा राष्ट्राच्या सामाजिक रचनेवर आणि जीवनावर मोठा परिणाम करीत असते त्यावेळी त्यांनी हिंदुस्थानातील मोठी ऐतिहासिक कामगिरी केली. देशातील सामाजिक जीवनपद्धतीत फरक घडून येत असता तिला गती देणाऱ्यांपैकी आंबेडकर हे एक होते, त्या पद्धतीस लक्षावधी लोकांच्या जीवनात प्रगती करण्यासाठी नि सुख देण्यासाठी समर्थ करण्यात येत आहे.'

'लंडन टाइम्स' या वृत्तपत्राने ८ डिसेंबर १९५६ च्या अंकात बाबासाहेबांना श्रद्धांजली वाहतांना लिहिले होते की, 'भारताचा सामाजिक इतिहास असो किंवा राजकीय इतिहास असो त्यामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची सन्मानपूर्वक नोंद घ्यावीच लागेल.'

'मराठा' या वृत्तपत्रात संपादक आचार्य अत्रे म्हणाले होते, 'आंबेडकर म्हणजे मूर्तिमंत बंड, जुलमाविरुद्ध उगारलेली वज्रमूठ होय, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणजे ढोंगाच्या डोक्यावर आदळण्यास सदैव सिद्ध असलेली भीमाची गदा होय. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणजे जातिभेदावर आणि विषमतेवर सदैव सोडलेले सुदर्शन चक्र. वाचन, चिंतन आणि लेखन यावाचून त्यांना दुसरे जीवनच नव्हते. त्यांचे चरित्र म्हणजे एक शूर आणि बंडखोर समाजसुधारकांची वीरकथा आहे. याशिवाय लोकसत्ता, केसरी या वृत्तपत्रांही आपल्या दैनिकात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना श्रद्धांजली वाहिली होती.

२९ डिसेंबर १९५६ रोजी 'प्रबुद्ध भारत'चा डॉ. आंबेडकर महापरिनिर्वाण विशेषांक छापण्यात आला होता. त्यात असे म्हटले आहे, की 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणजे महान चारित्र्यवान व्यक्ती, अर्थशास्त्रज्ञ, समाजशास्त्रज्ञ, धर्मशास्त्रज्ञ, इतिहासाचा विद्वान अभ्यासक, बुद्धिमान कायदेपंडित, आधुनिक स्मृतिकार, अनेक भाषांवर प्रभुत्व असलेला प्रभावी वक्ता, संशोधक, भाष्यकार, निधड्या छातीचा समाजमार्गदर्शक, त्यागी लोकनेता निर्वाणाप्रत गेला.' याच अंकात शेड्युल कास्ट फेडरेशनचे कर्नाटक

प्रदेशाचे अध्यक्ष डी.ए.कट्टी म्हणतात, 'बाबांनी आम्हाला सांगितले, की अग्निदिव्यातून गेल्याशिवाय माणसाची शुद्धी होत नाही. झगडा, आणखी झगडा, दुःखाची, सुखाची, वादळाची पर्वा न करता आयुष्यात झगडत राहिल्याविना पददलितांना आपला उद्धार साधता येणार नाही.'

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या चरित्राचे लेखक, चरित्रकार धनंजय कीर म्हणतात, 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मानवाच्या प्रतिष्ठेकरिता लढणारा एक योद्धा होते आणि पददलितांचा त्राता होते. या देशातील आणि परदेशातील कोणत्याही माणसाची डॉ. आंबेडकरांशी तुलना होऊ शकणार नाही. ते धुळीतून शिखराकडे गेले. एक शिक्षणतज्ज्ञ ग्रंथकार, प्राध्यापक, नेता, देशभक्त, गुलामगिरी नष्ट करणारा, दलितांचा उद्धारकर्ता जागतिक कीर्तीचा विद्वान, घटनेचा शिल्पकार, सामान्य जनतेचा कैवरी, विश्वरत्न म्हणून त्यांची ओळख संपूर्ण जगाला कायमची राहिल. जागतिक कीर्तीचे घटनापंडित, महान संसदपटू म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना सर्वांनी मान्य केले आहे.'

कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव न करता अशा प्रकारे अनेक व्यक्तींनी, संस्थांनी, आणि वृत्तपत्रांनी डॉ. बाबासाहेबांना आदरपूर्वक आदरांजली वाहिली आहे. राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय वृत्तपत्रांनीही डॉ. बाबासाहेबांच्या महापरिनिर्वाणाची दखल घेतली होती.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे भारताचे महान सुपुत्र होते. त्यांनी लोकहितासाठी, देशहितासाठी आणि मानवतेच्या हितासाठी आपले संपूर्ण जीवन समर्पित केले. आपल्या जिवाची, कुटुंबाची कधीही पर्वा केली नाही. संपूर्ण जगाने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विद्वत्तेची आणि कार्याची दखल घेतली आहे.

अशा या महामानवाच्या स्मृतीस विनम्र अभिवादन.

Helping Learners to Spell Words Correctly

Jnanesh Bawikar

☎ 9146898303

Mastering the techniques of spelling words correctly is an important step for all learners. But rote learning is obviously not the proper solution. Bearing in mind the type of memory (picture memory) required, innovative techniques can be used to help learners to spell words correctly. In this article these techniques have been discussed.

Spelling mistakes are extremely common. This is one of the most common problems faced by learners as well as teachers of English. In later stages an efficient learner may notice some common phenomena or quirks in various spellings but the fact remains that mastering 'accurate spelling' is a difficult task for learners at the earlier stages.

This is due to -

- * innumerable irregularities in the spelling of words (partly due to word from other languages included in English)

- * Absence of one-to-one correspondence between the spelling of a words and its pronunciation.

[One of the reasons for this is that there are more than 40 sounds in English whereas there are only 26 letters in the alphabet.]

The teachers and even parents who are eager to teach English must bear all these facts in their mind if they want to achieve success in introducing children to English language.

The secret of **real** understanding of a language lies **not in an isolated letter** -

- * Therefore NEVER BEGIN teaching of English with rote learning (memorising) of the letters of the alphabet (e.g. a, b, c, d, etc.)

- * The **letters of the alphabet** could be introduced at **the later stage** after the learners have learnt to recognise several words and even connect them with real life, things like animals, birds, things etc.

- * Initially, you must start with small words (monosyllabic words) like cat, rat, dog along with the pictures of animals, things, birds etc.

This is known as the '**whole word approach**'. This leads to proper and deeper understanding of the language. This is the variation of direct method which is quite effective.

[For further understanding, one important step is '**a group of meaningfully connected words**', known as '**meaningful chunks**'. But that will be a topic for another article]

Regarding 'accuracy in spelling' the method discussed above will lay a solid foundation for inculcating habit to 'spell words correctly'. Gradually the teacher may proceed to introduce bigger words.

Some important hints for the teacher of English :

- * Remember out of the basic skills LSRW (Listening Speaking, Reading, Writing), the skills of Reading and writing are more formal and therefore may take longer to imbibe. Therefore you must be patient. It is '**natural**' to make mistakes in writing during the process of learning.

- * Always remember, 'Mistakes are landmarks of learning.' Mistakes are, many times, a sign indicating '**the process of self-learning**' (**Constructivism**) at work. Hence you must be patient and very sensitive while dealing with mistakes.

- * Praise the students for their small achievements. (The small achievement may be a big step for a learner.)

* Always be positive in your attitude, behaviour, speech and body language.

* If you notice a student with 'dyslexia' confusing between letters 'b' and 'd' for example you may have to pay special attention to him/her. (Even an intelligent student with high I.Q. may have this problem.)

* **'Be prepared'** : Before conducting any activity like dictation, make sure you know the correct spelling and pronunciation of each word in the group. Refer to a dictionary (preferably 'Advanced Learner's Dictionary') if you have the slightest confusion about any of the words selected for the activity (here, spelling activity) to be conducted in the classroom.

* Take care not to discourage any student. Always keep boosting their confidence for improved performance in the future.

* Depending on the stage (Pre-Primary, Primary, High School), the teacher will have to select words appropriately for dictation or other activities. Always remember the basic principle i.e. 'known to unknown', 'simple to complex', 'easy to difficult'. Any activity should not be 'too easy' or 'too difficult'.

Stage - I (Pre-Primary / Std I in case of Non-English Medium Schools)

'Correct spelling' is the result of '**good observation**'. The type of memory to be developed is '**visual memory**'. Correct spelling is retained in the form of 'mental image'. Therefore use of pictures is a must at the early stage.

Activity - using flashcards

The teacher shows a flashcard with a picture, the word 'horse', for example, along with the picture of a horse.

Teacher - (indicating) horse

Students - (repeat) horse

Teacher - Close your eyes and see the word in your mind.

At the later stage the teacher may remove the picture and show the flashcard with only the word 'horse'. Keep increasing the number of words.

In order to make the activity more '**learner-centred**', after the students learn to write, ask them to make their own flashcards.

At Secondary level

Dictation :

* Taking into consideration the level of learning select 5 to 10 words which are slightly difficult or more difficult. Make this a part of everyday routine (10 minutes before or during your regular period)

* Sharpen their observation by making them aware of **syllables** of the words having many letters.

* Ask them to observe words, syllables, silent letters in words (e.g. psychology etc.) their similarities and differences, etc.

In short, try to stimulate their '**visual memory**' asking the students to write the word repeatedly; 'look at the word carefully' etc.

* In all the activities ensure **learner-centred** approach, by enhancing the '**learner's active role**'. Therefore let the students check their neighbouring student's spelling. (This will develop their observation.) For this pair work method can be followed. The teacher will adopt a **facilitator's** role and keep observing.

* Spelling is closely connected with writing. Hence, make writing a part of daily routine.

The added advantage of these activities is developing vocabulary. Moreover the improved 'observation' will help students to learn other subject with greater accuracy and better understanding.

It only requires enthusiasm, and positive attitude and the teacher could easily motivate students to participate in the activities with more interest.

If you notice you will see that even a person with a reasonable mastery over the English language, would generally write down a word if he is confused about the spelling. So remember the close association of the 'visual aspect' and writing, with 'accuracy of spelling'.

राज्यशास्त्र - १२ वी पाठ्यपुस्तक

डॉ. श्रीकांत परांजपे

९३७२०७९०६३

राज्यशास्त्राच्या या पाठ्यपुस्तकात जागतिक राजकारणामध्ये झालेल्या बदलांचा यांचा व्यापक आढावा घेतला आहे. जागतिकीकरणाच्या विविध बाबींवर या पाठ्यपुस्तकात भाष्य केले आहे. यात राजकीय, आर्थिक, वैचारिक, तांत्रिक, सामाजिक-सांस्कृतिक पैलूंचा समावेश आहे. भारतातील राजकीय व आर्थिक यंत्रणेवर जागतिकीकरणाचा होणारा परिणाम याचीही माहिती एका घटकात समाविष्ट केलेली आहे. भारतातील नवीन समस्या हाताळताना राज्यांची भूमिका व नागरिकांना पुरवल्या जाणाऱ्या सेवा व सुविधा यांबद्दलची माहितीही पाठ्यपुस्तकात आहे.

राज्यशास्त्र हा विषय तुम्हाला शासनव्यवस्थेविषयी एक व्यापक जाणीव देतो. राज्यशास्त्र हा विषय अकरावी आणि बारावीमध्ये स्वतंत्र विषय म्हणून शिकवला जातो. शालेय स्तरावर तो इतिहास आणि नागरिकशास्त्र किंवा इतिहास आणि राज्यशास्त्र म्हणून तुम्ही शिकला असाल. नागरिकशास्त्राच्या अभ्यासाच्या केंद्रस्थानी नागरिकांचे हक्क आणि कर्तव्ये असतात आणि राज्यशास्त्र हे राजकीय व्यवस्था आणि संविधानाच्या अभ्यासावर भर देते.

जेव्हा आपण राज्यशास्त्र हा विषय स्वतंत्रपणे शिकणार आहोत तेव्हा आपल्याला त्या विषयाचे सर्व आयाम समजून घ्यायला हवेत. अकरावी आणि बारावीची दोन्ही पाठ्यपुस्तके एकत्रितपणे ही माहिती विद्यार्थ्यांना देतात. अकरावीत राज्यशास्त्राच्या पारंपरिक चार घटकांचा अभ्यास केला जात तुम्ही

शासनाचे कामकाज, प्रशासकीय यंत्रणा, आंतरराष्ट्रीय संबंध अशा राज्यशास्त्रातील महत्त्वाच्या संकल्पना समजून घेतल्या आहेत.

आता मागच्या वर्षी अकरावीमध्ये जे शिकलो त्याच्या पुढचा भाग आपण बारावीच्या वर्षात शिकणार आहोत. हे पुस्तक तुम्हाला राज्यशास्त्राच्या नवीन पैलूंचा परिचय करून देत आहे. १९९१ नंतर जगातील विविध देशांत राजकारणात जे बदल घडले, त्यांचा आढावा पाठ्यपुस्तकाच्या सुरुवातीला घेतला आहे. सोव्हिएट युनियनच्या विघटनानंतर जागतिक राजकारणातील बदलत्या प्रवाहांवर पहिल्या प्रकरणात भाष्य करण्यात आले आहे. या पहिल्या प्रकरणात १९९१ नंतरच्या व्यापक प्रवाहांबद्दलची माहिती देण्यात आली आहे.

पुढील दोन प्रकरणांमध्ये १९९१ नंतरच्या काळातील महत्त्वाच्या संकल्पना आणि प्रश्नांवर भर दिला आहे. दुसरे प्रकरण जागतिकीकरणाबाबतचे आहे. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत सहभागी राज्ये, मानवी हक्कांबाबतची जाणीव, बिगरशासकीय घटकांचे वाढते महत्त्व या संकल्पना नव्याने आणल्या आहेत. विद्यार्थ्यांना या प्रकरणातून जागतिकीकरणाच्या राजकीय, आर्थिक, विचारप्रणालीशी संबंधित, तांत्रिक आणि सामाजिक, सांस्कृतिक अशा बहुविध पैलूंचा परिचय करून देण्यात आला आहे. तसेच भारताच्या राजकीय आणि आर्थिक व्यवस्थेवर जागतिकीकरणाचे काय परिणाम होतील, याचाही समावेश करण्यात आला आहे. तर तिसरे प्रकरण पर्यावरण आणि

शाश्वत विकास, गरिबी आणि लिंगभाव-समता या मानवतावादी मूल्यांवर भर देते. त्या अनुषंगाने शाश्वत विकास आणि मानवकल्याणाची वृद्धी ही तत्त्वे समजून घ्यायला हवीत. विकास या संकल्पनेत सामाजिक व आर्थिक विकासाचा समावेश आहे. तसेच पर्यावरणाची हानी होऊ न देणे हेही उद्दिष्ट आहेत. गरिबीची समस्या समजून घेताना सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय पद्धतीने समाजातील शाश्वत अशा मानवकल्याणावर लक्ष केंद्रित केले आहे. भर आहे तो मूल्यांवर, सामुदायिक संबंधांवर आणि सार्वजनिक स्रोतांच्या उपलब्धतेवर. भारताच्या संविधानात लिंगभावसमानतेचे तत्त्व महत्त्वाचे मानले आहे. आता महिलांबाबतच्या मुद्द्यांकडे बघण्याच्या कल्याणकारी दृष्टिकोनात बदल झाला असून तो विकासकेंद्री आणि नंतर महिलांचे सक्षमीकरण असा बदलत गेलेला दिसतो. राज्यसंस्थेची भूमिका काय असावी? या प्रश्नाचा विचार करता राष्ट्रवाद, धर्मनिरपेक्षता, लोकशाही, आर्थिक विकासाची उद्दिष्टे आणि सामाजिक परिवर्तन ही मूल्ये राष्ट्रभारणीशी निगडित आहेत. चौथ्या प्रकरणात यातील अशा काही मुद्द्यांवर भर दिला आहे, की जे भारताची शांतता आणि सुरक्षितता, त्याचबरोबर भारताचा सामाजिक आणि आर्थिक विकास यावर परिणाम करतात. काही समस्या राष्ट्रभारणी आणि देशाच्या राष्ट्रीय एकात्मता निर्माण करण्याच्या प्रक्रियेसमोर आव्हान निर्माण करतात. असेच काही प्रश्न म्हणजे जम्मू-काश्मीरमधील सीमापार दहशतवाद. सध्या सुशासन आणि नागरिककेंद्री शासन ही राज्याची भूमिका राहिली आहे. पाचवे प्रकरण सुशासनाच्या माध्यमातून भारतात जनतेपर्यंत सेवासुविधा कशा प्रकारे पुरवल्या जाऊ शकतात यावर आधारित आहे.

शेवटचे सहावे प्रकरण भारताची जागतिक स्तरावरील भूमिका या विषयावर भाष्य करते. यात भारताच्या परराष्ट्र धोरणात गेल्या काही वर्षांत कसे बदल होत गेले आणि जागतिक स्तरावर व्यवहार करत असताना भारतासमोर कोणते मुद्दे उपस्थित झाले यावर लक्ष केंद्रित केले आहे. अकरावी आणि बारावीची पुस्तके एकत्रितपणे राज्यशास्त्राला पायाभूत असणाऱ्या संकल्पना, भारतातील आणि जगभरातील समकालीन राजकीय चर्चा यांचा परिचय करून देतात. यातून तुम्हाला विषय नीट समजण्यास मदत होणार आहे आणि त्याचबरोबर सामाजिकशास्त्र आणि मानव्यविद्यांमध्ये उच्च शिक्षण घेताना तुम्हाला हे उपयोगी पडणार आहे. याशिवाय स्पर्धापरीक्षांची तयारी करताना अभ्यासाचा पाया पक्का करण्यासाठी याचा हातभार लागेल. ही पाठ्यपुस्तके तयार करत असताना कोणता दृष्टिकोन स्वीकारला तर एका स्तरावर तो माहितीपूर्ण आणि त्याचबरोबर विश्लेषक स्वरूपाचाही आहे. विविध संकल्पनांची ओळख सोप्या भाषेतून करून दिली आहे. वर्गात तुम्ही करू शकाल अशा उपक्रमांविषयीची माहिती आणि काही अतिरिक्त माहिती देणाऱ्या चौकटी पुस्तकात समाविष्ट करण्यात आल्या आहेत. पुस्तकातून विद्यार्थ्यांना विषयानुरूप मूलभूत माहिती देण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्याचबरोबर विषयाचे विश्लेषण करण्यासाठीची उपयुक्त साधनांची माहिती पुरवली आहे. यामागचा हेतू विद्यार्थ्यांना विचारप्रवण करणे, प्रतिक्रिया देण्यासाठी उद्युक्त करणे आणि एखाद्या विषयावर स्वमत बनविण्याकरता विद्यार्थ्यांना सुसज्ज करणे हा आहे. भारतीय संविधानातील मूल्यांचे जतन करणारे जबाबदार नागरिक घडवणे हेच ध्येय आहे.

भारताच्या सीमारेषा : निमित्त 'वीरांना सलामी'

डॉ. लतिका भानुशाली

📞 ९३२२२०७८७८

ज्या सीमारेषा लष्कर आणि भारताच्या सुरक्षेच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाच्या आहेत. त्यांच्यासंबंधी, शेजारी राष्ट्रांसंबंधी, त्याचबरोबर कारगील युद्ध व त्यात आपल्या सैनिकांनी मिळवलेला विजय या सर्वांविषयी इत्थंभूत माहिती या लेखात आहे. या भागातील प्रतिकूल हवामान आणि खडतर जीवन अशा परिस्थितीत प्राणपणाने देशरक्षण करणाऱ्या बहादूर जवानांविषयी आदरभाव व कृतज्ञता निर्माण करणारा हा लेख. अनुराधा प्रभुदेसाई यांनी लिहिलेल्या 'वीरांना सलामी' हा बारावीच्या युवकभारती या पाठ्यपुस्तकातील पाठ या लेखाच्या आधारे अधिकच अर्थपूर्ण आणि परिणामकारक ठरतो.

इयत्ता बारावीच्या युवकभारती या मराठीच्या पाठ्यपुस्तकात 'वीरांना सलामी' या अनुराधा प्रभुदेसाई लिखित पाठामध्ये भारत-पाकिस्तान दरम्यान घडलेल्या १९९९च्या 'कारगिल युद्धाचे' वर्णन आले आहे. यानिमित्ताने भारताच्या सीमारेषा, भारताचे शेजारी आणि त्यांच्याबरोबर भारताचे असलेले राजकीय संबंध यांची माहिती करून घेऊया तसेच पाठात वर्णन केलेला भौगोलिक प्रदेश समजून घेऊया .

भारतीय भू-सीमारेषांना जोडणारे एकूण सात शेजारी आहेत. पाकिस्तान, चीन, अफगाणिस्तान, म्यानमार, नेपाळ, भूतान, बांग्लादेश आणि सागरी-सीमारेषेला जोडलेला सर्वात जवळचा देश म्हणजे अर्थात श्रीलंका.

अनुराधा प्रभुदेसाई यांनी या पाठात उल्लेख केलेला प्रदेश हा लडाख आणि कारगिलचा प्रदेश आहे. या पाठात उल्लेख केलेले आणखीन दोन प्रदेश

म्हणजे पेंगाँग लेक आणि न्यूब्रा व्हॅली. लडाखला भेट देणारे सर्वच लोक हे दोन प्रदेश पाहण्यासाठी लेह या शहरात मुक्कामाला येतात. लेह ते पेंगाँग लेक हे अंतर २२२ किलोमीटर आहे. मातकट डोंगररांगांच्या पार्श्वभूमीवर वसलेला हा गडद निळाशार तलाव म्हणजे निसर्गाचा चमत्कार आहे. हे जगातले सर्वात मोठे खान्या पाण्याचे सरोवर आहे ज्याचा पाऊण भाग हा चीनमध्ये आहे तर पाव भाग भारतात. समुद्रसपाटीपासून याची उंची ३५०० मीटर आहे.

आमीर खानच्या 'श्री इंडियट्स' या चित्रपटाचे चित्रीकरण या तलावाच्या किनारी केले गेले आणि लडाख हा प्रदेश अचानक पर्यटनाच्या क्षेत्रात अग्रेसर ठरला. मैलोनूमैल पसरलेले निर्मनुष्य रस्ते, निष्पर्ण डोंगररांगा आणि जोडीला कडाक्याची थंडी, अशा दुर्गम भागात सैनिक जिवाची बाजी लावून शत्रूपासून देशाचे रक्षण कसे करतात हे प्रत्यक्ष त्या भूमीला भेट दिल्याशिवाय कळणे अशक्य आहे. अशा प्रदेशात प्रवास करताना आपल्याला एकच आशेचा किरण असतो, तो म्हणजे ठिकठिकाणी असलेले भारतीय लष्कराचे बेसकॅम्प आणि आपल्याला हसतहसत धीर देणारे भारताचे जवान.

लेह ते न्यूब्रा व्हॅली हे अंतर १६० किलोमीटर आहे. या भागाला 'कोल्ड डेझर्ट' म्हणतात. समुद्रसपाटीपासून त्याची उंची ३०४८ मीटर आहे. पूर्वीचा चीनला जाणारा 'रेशीम मार्ग' (Silk Route) याच प्रदेशातून जातो. दोन मदारी असणारे उंट (Bactrian Camels - Two Humps Camal) हे इथले प्रमुख आकर्षण! हे उंट फक्त भारत आणि कझाकीस्थान येथेच आढळतात. शेयॉक नदीचा (इंडस नदीची

उपनदी, जी चीनमधून वाहत भारतात येते जिला भारतात सिंधू नदी म्हणून ओळखले जाते.) किनारा सोडला तर हा सगळा भाग निष्पर्ण आहे.

मुळातच लडाख हा प्रांत कमी ऑक्सिजन असणारा प्रांत आहे. त्यामुळे असेही तिथले सामान्य जीवन खडतरच आहे आणि हिरवाईचा अभाव तिथले जीवन अधिक कष्टमय करते. लडाखला जाणारे अनेक मार्ग आहेत. मनालीवरून रोहतांगपास मार्ग किंवा श्रीनगरवरून लेह किंवा थेट विमानप्रवास. विमानाने थेट लेहला पोहोचलो तर मात्र श्वसनाचा त्रास होतो. त्यामुळे पहिला दिवस आराम करून शरीराला वातावरणाशी जुळवून घेण्याखेरीज गत्यंतर नसते.

श्रीनगर ते लेह याच मार्गावर कारगिल हा प्रदेश आहे; ज्या प्रदेशातील युद्धाचे वर्णन 'वीरांना सलामी' या पाठात लेखिकेने केले आहे. श्रीनगर शहारापासूनच लष्कराचे अस्तित्व जाणवायला सुरुवात होते. वातावरणातील गंभीर ताण लक्षात येतो. आपण एका संवेदनशील भूमीवर उभे आहोत याची जाणीव होते श्रीनगरहून सोनमर्ग गाठणे म्हणजे स्वर्गाच्या वाटेवर मार्गस्थ होणे. ही खरी स्वर्गाकडे जाणारी वाट. पार्सन-देवदार वृक्षांची घनदाट पर्वतराजी सोबतीला असते आणि बाजूने धावतात बर्फाळ पर्वतरांगा. येथून पुढे झीरो पॉइंट करत जोझिला पास लागतो. मध्येमध्ये शेळ्या-मेंढ्या हाकत जाणाऱ्या, अप्रतिम पहाडी सौंदर्य लाभलेल्या पहाडी जमाती दर्शन देत राहतात. डोंगररांगा उन्हाळ्यातसुद्धा बर्फाच्या टोप्या डोक्यावरून काढायला तयार नसतात. भारतीय लष्करांतर्गत असणाऱ्या 'ब्रो' (बॉर्डर रोड ऑर्गनायझेशन) या संस्थेने, बर्फाचे पहाड खोदून बनवलेला हा जोझिला मार्ग पहिला की जवानांच्या कर्तृत्वाने ऊर भरून येतो. इथून पुढे लागते ती द्रासची भूमी. बघताबघता डोळ्यांदेखत डोंगररांगा हिरवा रंग सोडून देतात. हिरवाईचा मागमुसही

नसलेले निष्पर्ण पहाड सोबत धावायला लागतात आणि लक्षात येते, की आपण आता लडाखमध्ये प्रवेश करत आहोत. पाठात वर्णन केलेले कारगिलचे युद्ध याच द्रास भूमीवर घडून आले. इथेच 'ऑपरेशन विजय' स्मारक आहे. युद्धावर आधारित चित्रफीत इथे दाखवली जाते. ती चित्रफीत पाहून बाहेर आल्यावर समोरच्या डोंगररांगांकडे पाहताना आपली दृष्टी एकदम बदलते. जवानांच्या स्मारकांवर जन्म-मृत्यूच्या तारखा लिहिलेल्या असतात. त्या वाचताना लक्षात येते, की हे सगळे तरुणवयातील देशासाठी कुर्बान झालेले महान योद्धे! द्रासवरून पुढे गेले, की ६८ किलोमीटर अंतरावर कारगिल आहे. कारगिलचे लोक हे कारगिल युद्धाला इष्टापत्ती मानतात, कारण त्यामुळे कारगिल या गावाचे लष्करी महत्त्व भारतीय लष्कराच्या लक्षात आले आणि तिथे शाळा, इस्पितळे, महाविद्यालये बांधली गेली. वीज आली. भारताशी पूर्ण इमान राखून असलेली ही प्रजा वंशाने जरी मंगोलियन असली तरी भारत हा त्यांना मनापासून आपलाच देश वाटतो. त्यामुळे फुटीरतावाद इथे नावालाही आढळत नाही.

कारगिलवरून पुढे लेहच्या दिशेने जाताना वातावरण अधिकाधिक रुक्ष होत जाते. मध्येच 'खलसे' गाव लागते. माणसांची वस्ती दिसते आणि जिवातजीव येतो. पहाडांचे दुर्गमपण मनावर अधिक ठसत जाते आणि अशा या भूमीला वेढून असणाऱ्या चीनपासून आपल्या देशाचे संरक्षण करण्याचे काम किती आव्हानात्मक आहे हे लक्षात येते. मनोमन भारतीय लष्कराला सलाम करत आपण लेहला पोहोचतो. पाठात लेखिकेने वर्णन केलेला प्रवास हा लेह-खलसे-कारगिल-द्रास असा आहे.

भारत-पाकिस्तान सीमारेषा ही पाकिस्तानच्या चार प्रांतांपासून भारताला विभाजित करते. भारतीय सीमारेषांची लांबी ही खालीलप्रमाणे आहे.

१. भारत-पाकिस्तान ३३२३ किलोमीटर
- अ) रेडक्लिफ (१९४७)
- ब) २८ वी पॅरलल लाईन (१९६५)
- क) LOC, लाईन ऑफ कंट्रोल (१९७२)
२. भारत-चीन - एकूण सीमारेषा लांबी ३९१७ किलोमीटर, मॅकमोहन रेषा
३. भारत-बांग्लादेश - ४०९६ किलोमीटर
४. भारत-नेपाळ - १७५२ किलोमीटर
५. भारत-म्यानमार - १४५८ किलोमीटर
६. भारत-भूतान - ५८७ किलोमीटर
७. भारत-अफगाणिस्तान - ८० किलोमीटर
८. भारत-श्रीलंका - सागरीसीमा
- * भारत-पाकिस्तान ही सीमारेषा जम्मू-काश्मीर, पंजाब, राजस्थान आणि गुजरात या राज्यांना स्पर्श करते.
- * भारत-चीन सीमारेषा ही जम्मू-काश्मीर (आता लडाख राज्य) हिमाचल प्रदेश, उत्तराखंड, सिक्कीम, आसाम, अरुणाचल प्रदेश या राज्यांना स्पर्श करते.
- * भारत-बांग्लादेश सीमारेषा ही आसाम, मेघालय, प. बंगाल, त्रिपुरा, मिझोराम या राज्यांना स्पर्श करते.
- * भारत-नेपाळ सीमारेषा ही उत्तराखंड, उत्तरप्रदेश, प. बंगाल, सिक्कीम, बिहार या राज्यांना स्पर्श करते.
- * भारत-म्यानमार ही सीमारेषा अरुणाचल प्रदेश, नागालँड, मणिपूर, मिझोराम या राज्यांना स्पर्श करते.
- * भारत-भूतान ही सीमारेषा सिक्कीम, प. बंगाल, आसाम, अरुणाचल प्रदेश या राज्यांना स्पर्श करते.
- * भारत-अफगाणिस्तान ही सीमारेषा जम्मू-काश्मीरला स्पर्श करते.

श्रीलंका आणि भारत यांना जोडणारा, समुद्रात गडप झालेला सागरी सेतू हा ३० किलोमीटर आहे तर सागरी अंतर हे फक्त १८ नॉटिकल माईल्स आहे.

भारताच्या मुख्य भूमीची सागरीसीमा ६०३ किलोमीटर आहे, तर बेटांसहित सागरीसीमा ७५७६.६ किलोमीटर आहे. देशाची सागरीसीमा किनाऱ्यापासून

२२.२२ किलोमीटर (१२ नॉटिक मैल) पर्यंत असते. परंतु विशेष आर्थिक क्षेत्र मात्र ३७०.४ किलोमीटर (२०० नॉटिक मैल) पर्यंत असते.

‘वीरांना सलामी’ या पाठात वर्णन करण्यात आलेले युद्ध म्हणजे कारगिल युद्ध. यालाच ‘ऑपरेशन विजय’ असेही म्हटले जाते.

प्रचंड थंडीत डोंगरमाथ्यावरून खाली येऊन पायथ्यापाशी कमी थंडीच्या प्रदेशात बेस कॅम्पमध्ये सैनिकांनी वास्तव्य करायचे, हा दोन्ही देशांमधील अलिखित नियम आहे.

१५ जून २०२० रोजी लडाख जवळील गलवान घाटीमध्ये भारत-चीन दरम्यान चकमक उडाली. एरवी छोट्यामोठ्या चकमकी भारत-चीन सीमारेषेवर नेहमीच उडतात, पण कोरोनाच्या पार्श्वभूमीवर उडालेली ही चकमक नेहमीसारखी नव्हती. या चकमकीत भारतीय लष्कराचे २० सैनिक शहीद झाले अशी माहिती भारतीय लष्कराकडून देण्यात आली.

भारत आणि चीन यांच्यामधील बरीचशी सीमारेषा काटेकोरपणे आखलेली नाही. १९६२च्या युद्धात गमावलेला भाग आज ‘अक्साई चीन’ या नावाने ओळखला जातो. तर जम्मू काश्मीरमधील पाकिस्तानने बळकावलेला भारतीय भू-भाग ‘पाकव्याप्त काश्मीर’ म्हणून ओळखला जातो.

भारत आणि चीन यांच्यातील संदिग्ध सीमारेषांमुळे वादग्रस्त भूभागांवर दोन्ही देश नेहमीच आपला हक्क दाखवत असतात. यासंदर्भात निवृत्त कर्नल शैलेश रायकर यांनी सांगितलेला किस्सा मोठा मजेशीर आहे. ते म्हणाले जर त्या भागात पेट्रोलिंग करताना आम्ही भारतीय सैनिकांनी जाणीवपूर्वक ‘मेड इन इंडिया’ असे लिहिलेले खाद्यपदार्थाचे पाकिट टाकले तर दुसऱ्या दिवशी त्या जागेवरचे ते पाकिट गायब होते आणि तिथे ‘मेड इन चायना’ लिहिलेले खाद्यपदार्थाचे पाकिट सापडते. हे वर्षानुवर्षे चालू

आहे. पेंगाँग लेक हा १३४ किलोमीटर लांब आहे. लडाखमधील लेह या शहरापासून त्यांचे अंतर २२२ किलोमीटर आहे. या तलावाचा पाऊणटक्के भाग हा चीनमध्ये आहे तर पावटक्के भाग भारतामध्ये आहे. हा तलाव भारत-चीनच्या प्रत्यक्ष नियंत्रण रेषेजवळ आहे. म्हणूनच सामारिकदृष्ट्या हा भाग अत्यंत महत्त्वाचा आहे. तिबेट मुक्तिसंग्रामाचे नायक दलाई लामा यांना भारतात आश्रय मिळालेला आहे.

ज्या सीमारेषा दोन्ही देशांनी आणि आंतरराष्ट्रीय समूहांनी मान्य केलेल्या असतात त्यांनाच आंतरराष्ट्रीय सीमारेषा म्हणता येते. आंतरराष्ट्रीय सीमारेषेवर पॅरामिलिटरी फोर्स कार्यरत असतात आणि जेथे वादग्रस्त भूभाग असतात तेथे प्रत्यक्ष लष्कर कार्यरत असते. म्हणूनच आंतरराष्ट्रीय नकाशात काश्मीरचा पाकिस्तानने ताब्यात घेतलेल्या भागाचा उल्लेख हा वादग्रस्त भूमी (Disputed Area) असा केला जातो. तर आपल्या नकाशात तो भाग आपण 'पाकव्याप्त काश्मीर' (Pak Occupied Kashmir) असा करतो. अशा या दोन शत्रुराष्ट्रांना दहशत वाटेले अशी राफेल विमाने आपल्या हवाई दलाच्या ताफ्यात नुकतीच समाविष्ट झाली आहेत.

लडाख प्रांताच्या वरच्या बाजूला असणारा सियाचेन हा भूभाग म्हणजे तर साक्षात मृत्यूचे दर्शन! उणे ३० - ४० अंश सेल्सिअस तपमान असणाऱ्या या भागाचे रक्षण करण्यासाठी आपले सैनिक जिवाची बाजी लावतात. या प्रांताच्या संरक्षणासाठी आपल्याला दरवर्षी करोडो रुपये खर्च करावे लागतात.

विकासाच्या कामासाठी वापरता येईल असा बराचसा निधी हा आपल्याला देशाच्या सीमारेषा सुरक्षित ठेवण्यासाठी वापरावा लागतो. युरोपमध्ये गुण्यागोविंदाने नांदणारी राष्ट्रे पाहिल्यावर लक्षात येते, की शेवटी देशाला शांतीप्रीय शेजार असणे देशाच्या विकासाच्या दृष्टीने पूरक ठरते. अर्थात आपल्या प्रखर, तेजस्वी आणि पराक्रमी संरक्षणदलांनी हे आव्हान अत्यंत सशक्तपणे पेललेले आहे. आज याच सैनिकांच्या जिवावर आपण सामान्य नागरिक अंतर्गत भागात मोकळा श्वास घेतो. अनुराधा प्रभुदेसाई यांच्या 'वीरांना सलामी' या पाठाच्या माध्यमातून सैनिकांविषयी जाज्वल्य अभिमान विद्यार्थ्यांच्या मनात जागृत करणे सहज शक्य होते.

वाचकांचे अभिप्राय

संपादक महोदय, नमस्कार

ऑक्टोबर २०२०चा 'शिक्षण संक्रमण' अंक वाचला. 'मराठीचा अध्यापक कसा असावा?' हा आदरणीय संजय वारके यांचा अत्यंत मार्गदर्शक लेख मनापासून आवडला. वारके सरांचे आणि संपादक मंडळींचेही मनःपूर्वक अभिनंदन.

विशेषतः मराठी भाषेच्या शिक्षकाचे व्यक्तिमत्त्व सुंदर करण्यासाठी केलेली गुणांची मांडणी विशेष आवडली. मराठीच्या प्रत्येक अध्यापकाने तसेच विद्यार्थ्यांनीही हा लेख जरूर वाचावा. अत्यंत वाचनीय अंक.

प्रा. ज्ञानेश्वर हंडरगुळीकर

श्री. धोंडूतात्या उ. मा. विद्यालय, माळहिप्परगा, ता. जळकोट जि. लातूर

संविधान आणि सामान्य माणूस

डॉ. बबन जोगदंड

९८२३३३८२६६

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अथक परिश्रम करून भारतीय संविधान देशाला बहाल केले. या संविधानाने देशातल्या प्रत्येक व्यक्तीस सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक न्याय दिला आहे. या संविधानाद्वारे प्रत्येक व्यक्तीला विचार, अभिव्यक्ती, लेखन व उपासना यांचे स्वातंत्र्य दिले आहे. सामान्य माणसाचे अधिकार व कर्तव्येही सांगितली आहेत. व्यक्ती व कुटुंबाच्या सर्वांगीण विकासाचा आणि राष्ट्रनिर्माणाचा जिवंत दस्तऐवज म्हणजे भारताचे संविधान आहे.

भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी अथक परिश्रमाने २ वर्ष ११ महिने १७ दिवस मेहनत करून आपल्या देशाला भारतीय संविधान दिले. त्यांनी संविधानामध्ये सामान्य माणूस हा केंद्रबिंदू मानून त्यादृष्टीने अनेक परिशिष्टे व कलमे निर्माण केली. जनतेचे मूलभूत अधिकार, त्यांची कर्तव्ये, न्यायपालिका, कार्यपालिका, विधिमंडळ, प्रशासकीय, राजकीय व्यवस्था या सर्वांचा अंतर्भाव संविधानामध्ये संविधानकारांनी केलेला आहे. २६ नोव्हेंबर १९४९ रोजी आपल्या देशाने संविधान अधिनियमित व अंगीकृत केले आहे, मात्र हे संविधान २६ जानेवारी १९५० पासून अमलात आले आहे.

जेव्हा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी संविधान लिहायला घेतले तेव्हा अनेक देशांचे विद्वान त्यांना म्हणाले होते की, 'डॉ. आंबेडकर तुम्ही एवढ्या

महाकाय भारत देशाचे संविधान लिहीत आहात. भारत देशामध्ये अनेक लोक निरक्षर आहेत, अंधश्रद्धेने ग्रासलेले आहेत, मागास आहेत, या देशाची लोकसंख्या एवढी मोठी आहे. तुम्ही लिहिलेले हे संविधान जास्तीतजास्त पाच-सहा महिने टिकू शकेल.' जे असे म्हणत होते त्यांच्या देशाचे संविधान टिकले नाही परंतु आपल्या देशाचे संविधान आज सत्तर वर्षे झाली तरी अत्यंत चांगल्या पद्धतीने कार्यरत आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्याकडे प्रचंड विद्वत्ता होती. अत्यंत अभ्यासू आणि कष्टाळू असे त्यांचे व्यक्तिमत्त्व होते. त्यांनी आपल्या जीवनामध्ये प्रचंड हालअपेष्टा सहन करून, जातीयतेचे चटके खात त्या काळात परदेशामध्ये उच्च शिक्षण घेतले. कोलंबिया विद्यापीठ, परदेशातील अन्य विद्यापीठांमध्ये उच्च शिक्षण घेऊन या शिक्षणाचा उपयोग त्यांनी समाजातील वंचित, उपेक्षित, सामान्य माणसांसाठी कसा होईल यासाठी अहोरात्र मेहनत घेतली. आज त्यांच्या मेहनतीतून भारतीय संविधानाची फळे आपण चाखत आहोत.

आज अनेक देश आपल्या संविधानाची प्रशंसा करतात. संविधानामुळे आपला एवढा १३० कोटी लोकसंख्येचा देश अत्यंत व्यवस्थितरीत्या वाटचाल करत आहे. याला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची दूरदृष्टी कारणीभूत आहे. संविधानाचे प्रिअँबल ज्याला आपण प्रास्ताविका म्हणतो त्या प्रस्ताविकेमध्येच संविधानाचे सारे सार सामावलेले आहे. त्याच्यामध्ये सामान्य माणसांचे अधिकार, त्यांची कर्तव्ये व

देशाप्रति निष्ठा सांगितलेली आहे. त्याचबरोबर राष्ट्राची एकता व एकात्मता, दर्जाची व संधीची समानता सांगितली आहे. म्हणून सर्वांनी या संविधानाची प्रास्ताविका समजून घेण्याची गरज आहे. यासाठी निवृत्त सनदी अधिकारी श्री. इ. झेड. खोब्रागडे यांनी संविधानाची प्रास्ताविका घराघरांत पोहोचवण्याचा प्रयत्न केला. यासाठी त्यांनी नागपूर जिल्हा परिषदेमध्ये मुख्य कार्यकारी अधिकारी असताना संविधान जनजागरणाचे अभियान राबवले. शाळा-महाविद्यालयांमध्ये संविधान प्रास्ताविकेचे वाचन व्हावे, यासाठी आग्रह धरला आणि २६ नोव्हेंबर हा संविधानदिन म्हणून साजरा करण्यात यावा, यासाठी शासनदरबारी पाठपुरावा केला. त्यामुळे २६ नोव्हेंबर संविधानदिन देशपातळीवर साजरा होतो आहे. खोब्रागडे साहेब यांचे या कामी फार मोठे योगदान आहे.

खरेतर हे संविधान तसे समजायला थोडे कठीण आहे. आजमितीला या संविधानामध्ये ४४८ अनुच्छेद व १२ अनुसूच्या, व २५ भाग आहेत. या प्रत्येक कलमांमध्ये नागरिकांच्या हिताचा विशेषतः या देशातील सामान्य माणसाच्या हिताचा विचार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केलेला आहे. आपल्या देशाचा कारभार संविधान व संविधानाशी सुसंगत कायद्यानुसार चालतो. एक सामान्य नागरिक म्हणून जसे आपले हक्क आहेत तशीच कर्तव्येही आहेत. व्यक्ती व कुटुंबाच्या सर्वांगीण विकासाचा आणि राष्ट्रनिर्माणाचा जिवंत दस्तऐवज म्हणजेच भारताचे संविधान.

खरे तर हा एक राष्ट्रग्रंथच आहे. आपण संविधानाला आपल्या जगण्याच्या पद्धतीचा अनिवार्य भाग करणे गरजेचे आहे. त्यासाठी संविधानाचे नियम जाणून घेऊन त्यानुसार आचरण करणे, वर्तन करणे

हेच देशाचे नागरिक म्हणून आपले प्रथम कर्तव्य ठरते. आज बऱ्याच लोकांना संविधानाबद्दल माहिती नाही. कारण आपल्या देशामध्ये मोठ्या प्रमाणात निरक्षरता आहे. त्याचबरोबर भारत हा खेड्यांचा देश आहे. त्यामुळे या लोकांपर्यंत अद्यापही संविधान गेले नाही. संविधानाच्या तरतुदी, संविधानाने दिलेले नागरिकांचे हक्क, कर्तव्ये त्यांच्यापर्यंत पोहोचलेली नाहीत. त्यामुळे सगळ्यांत महत्त्वाचे आहे, की संविधानाची माहिती करून घ्यायची असेल तर तुम्हाला प्राथमिक शिक्षणापासून संविधान अध्ययन अनिवार्य आणि आवश्यक करणे गरजेचे आहे. आता शंभर टक्के साक्षरतेच्या दृष्टीने देशाची वाटचाल चालू आहे. प्रत्येक मुलाला संविधान काय आहे, ते समजू शकेल. जर संविधान समजले तर लोकांना आपल्या न्याय्यहक्कासाठी लढता येऊ शकेल. आपल्यावरील अन्याय, अत्याचार या संदर्भात तक्रारी करता येऊ शकतील. कारण संविधानामध्ये देशातल्या प्रत्येक नागरिकासाठी तरतुदी केलेल्या आहेत. त्या अत्यंत महत्त्वाच्या आहेत.

संविधानाचे शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर संविधानसभेत भाषण करताना म्हणाले होते, की संविधान कितीही चांगले असले तरी ते अमलात आणणारे लोक चांगले नसतील तर संविधानाचे मातेरे होईल. त्यामुळे संविधानाची अंमलबजावणी करणारी मंडळी ही संविधानावर निष्ठा ठेवून काम करणारी असावी. तरच समाजातल्या खऱ्या वंचित, उपेक्षित, सामान्य नागरिकांना न्याय मिळू शकेल.

आज पाहतो, की आपण माणूस म्हणून आपल्या अन्न-वस्त्र-निवारा या गरजांसाठी संघर्ष करत असतो. प्रत्येक माणसाला त्याच्या मूलभूत गरजा

पुरविण्याची जबाबदारी ही सरकारची आहे व व त्यांचे ते मूलभूत कर्तव्य आहे. त्यासाठी विविध कायदे, योजना व कार्यक्रम सरकार राबवीत असते. सर्वसामान्य माणसाचे जगणे सुरक्षित व सन्मानाचे करणे ही राज्यकर्त्यांची सांविधानिक जबाबदारी आहे. त्यासाठी जबाबदार राज्यपद्धती व कारभार संविधानानुसार चालला पाहिजे, अशी अपेक्षा असते.

संविधानामधील सगळ्यांत महत्त्वाचे कलम आहे ते म्हणजे भारतीय नागरिकांचे मूलभूत हक्क. संविधानाच्या भाग-३ मध्ये हे अंतर्भूत करण्यात आलेल्या अनुच्छेद १२ ते ३५ यामध्ये नागरिकांच्या मूलभूत हक्कांबाबतची तरतूद आहे. हे मूलभूत हक्क म्हणजे माणसाच्या समग्र कल्याणाची, विकासाची सनद आहे. यामध्ये भारतीय लोकांच्या हक्कांचे व स्वातंत्र्याचे रक्षण करणे हा उद्देश समोर ठेवूनच संविधानात मूलभूत हक्कांचा समावेश करण्यात आलेला आहे. त्याचबरोबर संविधानामध्ये समतेचा हक्क, स्वातंत्र्याचा हक्क, शोषणाविरुद्धचा हक्क, धार्मिक स्वातंत्र्याचा हक्क, सांस्कृतिक व शैक्षणिक हक्क असे अनेक हक्क समाविष्ट केलेले आहेत. ते सामान्य माणसांसाठी फार उपयुक्त आहेत. विशेषतः समतेचा हक्क हा संविधानातील एक महत्त्वाचा हक्क आहे. समतेचा हक्क संविधानातील कलम १५ नुसार संविधानकर्त्यांनी स्पष्ट केला आहे, की नागरिकांमध्ये धर्म, वंश, जात, लिंग, जन्मस्थान यांपैकी कोणत्याही आधारावर भेदभाव केला जाणार नाही. या पंधराव्या कलमाने भेदभाव संपुष्टात आला पाहिजे, परंतु दुर्दैवाने तसे होताना दिसत नाही. आजही समाजासमाजामध्ये, जातीजातीमध्ये भेदभाव होताना आपण पाहतो. हे संविधानाचे उल्लंघन आहे.

त्यासाठी आपण कलम १५ ची अंमलबजावणी करण्यासाठी सर्वांनी प्रयत्नशील असणे गरजेचे आहे. संविधानाच्या कलम १७ मध्ये अस्पृश्यता पाळण्यावर बंदी केली आहे आणि अस्पृश्यता पाळणे हा गुन्हा ठरविला आहे, परंतु आजही मोठ्या प्रमाणात अस्पृश्यता पाळली जाते. याचा प्रतिबंध करणे गरजेचे आहे. त्याचबरोबर संविधानातील स्वातंत्र्याचा हक्कसुद्धा महत्त्वाचा आहे. प्रत्येक व्यक्तीला बोलण्याचा, आपले मत मांडण्याचा हक्क दिलेला आहे. संविधानाच्या भाग- ३ मध्ये कलम १९ ते २२ मध्ये स्वातंत्र्याच्या हक्काची चर्चा करण्यात आलेली आहे. यामध्ये कलम १९ मध्ये नागरिकांना विविध प्रकारचे सहा हक्क दिलेले आहेत. त्यामध्ये भाषण व मतप्रदर्शन याचे स्वातंत्र्य, शांततापूर्ण व शस्त्र न बाळगता एकत्र जमण्याचे स्वातंत्र्य, संस्था किंवा संघटना स्थापन करण्याचे, भारतात सर्वत्र मोकळेपणाने संचार करण्याचे, भारतात कोठेही राहण्याचे किंवा कायम वास्तव्य करण्याचे स्वातंत्र्य आणि कोणताही व्यवसाय रोजगार, व्यापार किंवा धंदा करण्याचे स्वातंत्र्य असे स्वातंत्र्याचे महत्त्वाचे हक्क संविधानाने बहाल केले आहेत. याचीसुद्धा माहिती प्रत्येक नागरिकाने घेणे गरजेचे आहे. अद्यापही बऱ्याच लोकांना आपले हक्क, कर्तव्ये व जबाबदाऱ्या यांची माहिती नाही. त्यामुळे सामान्य माणसांना संविधान कळले पाहिजे व त्यांच्यापर्यंत ते पोहोचवणे ही आपल्या सर्वांची जबाबदारी आहे, तरच सामान्य माणसांना त्यांचे न्याय्यहक्क व कर्तव्ये यांची जाणीव होऊ शकेल. संविधानकारांनी हे सगळे संविधानामध्ये समाविष्ट केलेले आहे, म्हणून संविधान म्हणजे नागरिकांच्या उत्कर्षाचा एक महामार्ग आहे.

कोरोना महामारी

उदय गवळी

कोरोना वायरस की बढ़ती समस्या पूरी दुनिया के सामने खड़ी है। कोरोना वायरस को लेकर लोगों में एक अलग तरहकी बैचैनी देखने को मिली है। कोरोना ने पुरे विश्व की अर्थव्यवस्था को हिला दिया है। दुनिया की सभी सरकारें इस वायरस को रोकने के लिए कोशिश कर रही हैं। इस वायरस से बचने के लिए हमें भी सभी उपायों का पालन कराना होगा। सतर्क रहे, स्वच्छ रहे, स्वस्थ रहे।

“कभी मुस्कुराए कभी रुलाए है जिंदगी।

देयो कैसे पल-पल आजमाए है जिंदगी।”

कहते हैं हर बुराई के पीछे भी कोई न कोई अच्छाई छिपी हुई होती है। कोरोना एक महामारी के रूप में आया पर इसने अपना उपचार इस तरह डिजाइन किया है, कि हम अपने किए कर्मों का प्रायश्चित्त कर सकें। हमने पुरे वातावरण को प्रदूषित कर दिया। हवा, पानी को भी नहीं छोड़ा। दौड़ती हुई गाड़ियाँ, धुँआ फेंकती फैक्ट्रियाँ पूरी पृथ्वी के सौंदर्य को ही नष्ट कर दिया। यही नहीं, रिश्तों में कड़वाहट, स्वर्केद्रित सोच, एक तरह से मानवता के हत्यारे ही होने लगे। प्रकृति माँ ने हमें एक मौका दिया है। सभी प्रदूषणों को दूर कर पर्यावरण को वातावरण को सुंदर और स्वच्छ बनाने का।

कोरोना वायरस की बढ़ती समस्या पूरी दुनिया के सामने खड़ी है। वैश्विक स्वास्थ्य संघटन (WHO) ने इस बिमारी को ‘वैश्विक महामारी’ नाम से घोषित किया जिसे हम COVID-19 भी कहते हैं। भारत सरकार ने इसे ‘राष्ट्रीय आपत्ती’ नाम से घोषित किया है। दुनिया के १५० से ज्यादा राष्ट्रों में इस वायरस ने कोहराम मचा है। सफर सिर्फ आदमी करते हैं, यह गलतफहमी होगी। क्योंकि आदमी के साथ ‘कोरोना’ जैसे प्राणघातक

वायरस भी सफर करते हैं। यह देखा गया है। कई मरीज विदेश से संक्रमित होकर आए, जिसकी बाधा परिवार को हो गई। अतः कहा जाता है, कि -

बेवजह घर से निकलने की जरूरत क्या है।

मौत से आँखे मिलाने की जरूरत क्या है।

कस्तूरबा अस्पताल के मुखिया डा. फाइम सय्यदजीने मौलिक संदेश दिया है, कि कोरोना निर्जीव है, जो हिल नहीं सकता। इस कोरोना वायरस के बारे में डाक्टर कहते हैं, कि DNA यह Protein है। उसके भीतर का हिस्सा शरीर में अँकटीव होता है। लेकिन बाहर का वेष्टन (Fatty Acid) का बन गया है। यह बाहर का वेष्टन अंदर के DNA को सुरक्षा देता है। इसे हम खत्म नहीं कर सकते। Fatty Acid साबुन और गर्मी से टूट जाता है। Protein Virus (Corona) ७२ घंटे जीवित Active रहता है। कपड़ा, प्लास्टिक पर वह आधिक समय तक जीवित रहता है। उसका वजन (४००Micro) इतना है। खाँसी, छींकना इससे संक्रमित होकर नाक मुँह द्वारा भीतर जाकर टॉन्सिल में रुक जाता है। बाद में फेफड़ों में जाकर पेशियों में वह बढ़ता है। कोरोना को प्रतिबंध करने के लिए हर दो घंटों के बीच चाय, गरम पानी पीये। कहा जाता है संक्रमण बचना है तो -

“जान है तो, जहान है।

ये एक तरह से कफ्यू ही है।”

को - कोई, रो - रोड़पर, ना - ना निकले

(Corona) कोरोना का मतलब क्या है?

यह शब्द अंग्रेजी नहीं लैटिन भाषा का है। लैटिन भाषा में इसका अर्थ Crown (मुकुट, ताज) अतः इस विषाणू को ताज के समान नुकीला वेष्टन होता है। Corona यह बिमारी का नाम है या वायरस का? Corona यह वायरस का नाम है। इसका वैज्ञानिक नाम Severe Active Respiratory Syn-

drome Noyel Corona Virus - 2 (SARS n - cov-2) याने नया (COVID-19) CO - कोरोना, VI - वायरस, D - डिसीस २०१९ यानी जिस वर्ष यह बीमारी पैदा हुई है।

कोरोना की उत्पत्ति (Original) कहाँ हुई है ?

कोरोना की उत्पत्ति सबसे पहले १९३० में एक मुर्गी में हुई थी। इसने मुर्गी के श्वसन को प्रभावित किया था और आगे चल कर १९४० में कई अन्य जानवरों में भी पाया गया। इसके बाद १९६० में एक व्यक्ति में पाया गया जिसे सर्दी की शिकायत थी। २०१९ में इसका दुबारा विकराल रूप चीन में देखा गया जो अब धीरे धीरे पूरे विश्व में फैलता जा रहा है। यह वायरस सबसे पहले वुहान, चीन में देखा गया। चमगादड़ से शुरू होकर बाद में सभी जीवों में फैलता रहा।

भारतीय धूप में यह जीवित रहेगा क्या ?

इस वायरस को मरने के लिए ५५°C (औसत) से जादा गरमी की जरूरत होती है। भारत में आजतक जादा से जादा गर्मी ५१°C (कालोडी राजस्थान - २०१६) है।

यह बीमारी किसे हो सकती है ?

सभी को, लेकिन छोटे बच्चे (१० वर्ष से कम) और बुजुर्ग व्यक्तियों को (६० साल के ऊपर) होने की संभावना अधिक है।

इस बीमारी के लक्षण क्या है ?

सर्दी, बुखार, खाँसी, साँस लेने में तकलीफ, थकान

संक्रमण के लिए कितने दिन लगते हैं ?

१ से १४ दिन तक। लेकिन कुछ लोगों में कोई लक्षण दिखाई नहीं देते। व्यक्ति संक्रमित हुआ है या नहीं यह बताना मुश्किल होता है।

यह बीमारी कैसे फैल सकती है ?

जो व्यक्ति बिमार है, ऐसे व्यक्ति के पास जाने से उसके छींकने, खाँसनेसे, बोलने से सामनेवाला संक्रमित होता है।

संत रविदास ने अपने ग्रंथ में लिखा है।

सभी जगह कोहराम मचेगा।

छोड़ सब मैदान भागेंगे।

सब अपने अपने घर दुबकेंगे।।

उपयुक्त पंक्तियों के अनुसार हमें सोचकर कदम बढ़ाने होंगे। जानबूझकर हम बुरी आदत से जी चाहे वही थूँकते हैं, छींकते हैं, खाँसते हैं। यह सब करते समय मुँह पर, नाक पर रुमाल लगाना भूलते हैं। स्वच्छ भारत का नारा मा. प्रधानमंत्री नरेंद्र मोदीजी ने दिया। इस बीमारी को स्वच्छता नियमों का पालन कर काबू में ला सकते हैं। यह महामारी चीन, दुबई अफ्रिका, मलेशिया, इराण से भारत में हवाई जहाज से उतरी। जिससे सभी लोग दुविधा में पड़ गए। इसके पहले भी हम दुविधा में पड़ गए थे, जो बिमारियाँ निम्नलिखित हैं।

जागतिक बिमारियाँ :

- १) इन्फूएन्झा फ्लू - १९१८
- २) एशियन फ्लू - १९५६-५८
- ३) हाँगाकाँग फ्लू - १९६८
- ४) एचआयव्ही - २००५-२०१२
- ५) स्वाइन फ्लू - २००९ (एप्रिल)
- ६) कोरोना (Covid-19) - २०१९-२०

हमने क्या खोया ?

एक तरफ कोरोना मरीज को ढूँढना एक चुनौती थी। उससे सामना करते हुए, हम पूरे थक गए। दिनों-दिन इन मरीजों की तादात बढ़ती जा रही है। वह रुकने का नाम ही नहीं लेती। कोरोनाके कारण महाराष्ट्र के सिनेमाघर, जिम्स, स्विमिंग पूल, पाठशाला, महाविद्यालय, नगर के मॉल्स पूरी तरह बंद हैं। पूरी अर्थव्यवस्था को रुकवा दिया है। कोरोना वायरस पार्सल, चिट्ठियों या खाने के जरिए फैलता है। यह वायरस शरीर के बाहर जादा समय तक जिंदा नहीं रह सकता। कोरोना वायरस को लेकर लोगों में एक अलग ही बेचैनी देखने को मिली है। मेडिकल स्टोर्स में मास्क और सॅनिटायज़र को लोग तेजी से खरीद रहे हैं।

एक दुसरे को मिलना, उसकी सहायता करना, प्रेमभाव, स्वास्थ्य, अपनत्व इन बातों को आदमी भूल गया है। साथ ही कोरोना काल में बहुतों को संत बना दिया था। मदिरा पीनेवाले सिर्फ चाय पी रहे थे और वो भी डर के मारे कहीं खत्म न हो। बड़े ऑनलाईन घोटालेबाज तो हमेशा वर्क फ्रॉम होम करते थे।

कोरोना की भयावह स्थिति :-

कोरोना से अबतक पूरे विश्व में लाखों लोग संक्रमित हो चुके हैं, कई जाने भी जा चुकी है। दुनिया के कुछ प्रभावशाली देश जैसे अमेरिका, इटली, युएसए इसकी चपेट में आ चुके हैं। वहाँ रोजाना १५०० से अधिक जाने जा रही है। कोरोना ने पूरे विश्व की अर्थव्यवस्था को हिला दिया है। भारत, फ्रान्स, जर्मनी स्पेन, इरान आदि देश संक्रमित हो चुके हैं। इस विशालकाय महामारी ने तबाही मचा रखी है। अफसोस की बात तो यह है कि तमाम कोशिशों के बावजूद इसकी कोई दवा नहीं मिल पायी है।

प्रभाकर शर्मा जी अपनी कविता, 'फिर भी हम ना बदले' इसमें कहते हैं -

कोरोना तुम भी आ गए, आफत में जान हमारी,
इटली, इंग्लैंड, चीन, इरान, सड़के पट गई लाशों से,
फिर भी हम ना बदले।

मानवता के नाते, डॉक्टर आए हमें बचाने, मार
खाकर भाग गए बेचारों, आतंक है ताज हमारा,
हमको भी मार रहा, फिर भी हम ना बदले।

कोरोना की बाधाएँ :-

तेज बुखार, सुखी खाँसी, निमोनिया, साँस लेने में परेशानी, किडनी फेल होना, शरीर में थकान, गले में खराश, नाक बहना, मांसपेशियों में जकड़न।

सोशल डिस्टेंसिंग से जेब कतरों को गहरी धक्का पहुँचा है। वे बंद घर से बाहर नहीं निकल सके। बड़े जेब कतरे ऑनलाइन जेब काटते हैं। इतिहास गवाह है, कि हर १०० वर्ष पर दुनिया में कोई न कोई महामारी जरूर आती है और इससे बचने का सबसे अच्छा उपाय है, खुद का बचाव।

कोरोना का संक्रमण कैसे रोके?

घर से बाहर ना निकले, पूरक आहार और गहरी नींद ले, मुँह और नाक पर हाथ लगाएँ, खाँसते, छींकते समय मुँहपर रुमाल हो, अनावश्यक किसी चीज को हाथ न लगाएँ, एअर कुलर का इस्तेमाल ना करें, भीड़-भाड़ की जगह न जाए, दो व्यक्तियों के बीच १ मीटर की दूरी रखे, खुद का खयाल रखें, अन्य लोगों से बचे,

सॅनिटायज़र का इस्तेमाल बार-बार कीजिये, छोटे बालक, बड़े बुजुर्ग अपना खयाल रखे, एक दूसरे से हाथ न मिलाए, मास्क का इस्तेमाल करें, संक्रमण से बचे, घर में मेहमान न बुलाएँ, सार्वजनिक वाहन जैसे बस, ट्रेन, ऑटो या टेक्सी से यात्रा न करे, घर का सामान किसी और से मंगाए, घर साफ सुथरा रखे।

हम सभी उपर्युक्त सावधानियाँ बरतते हैं, तो आसान है कोरोना पर विजय पाना। हमेशा बाहरसे आने के बाद चाहे बाजार से आए या किसी से मिल के आए अपने हाथ ६०% अल्कोहोलवाले हैंड सॅनिटाइजर से साफ करें।

उपसंहार :-

ये वक्त है कोरोना से लड़ने का,
देश के प्रति कर्तव्य निभाने का,
ये वक्त नहीं लोगो से मिलने का,
ये वक्त है अपनों को बचाने का।

कोरोना महामारी से पूरी दुनिया ही पीड़ित है। अतः दुनिया की सभी सरकार इस वायरस को रोकने के लिए भरसक कोशिश कर रही हैं। वायरस से बचने के लिए हमें सभी उपायों का पालन करना होगा। जिससे इस महामारी से सभी बच सके। सतर्क रहे, स्वच्छ रहे, स्वस्थ रहे और कोरोना को समाप्त करने के लिए सरकारद्वारा जारी दिशा-निर्देशों का पालन करें। इसके पहले भी कईबार महामारी आयी है, जिसपर हमने विजय पायी है। इसी तरह कोरोना, को भी हम साथ मिलकर हराएंगे।

यह लड़ाई केवल पुलिसकर्मियों, डॉक्टरों, अध्यापकों की नहीं है, पूरे समाज की है। हर एक ने व्यक्तिगत रूप में शासन, स्वास्थ्य विभाग की सूचनाओं का पालन करना चाहिए। स्वच्छता अनुशासन का पालन होगा। अंत में मैं इतना ही कहूँगा -

ठंडी चीजे हम न खाएँ, भोजन, पानी गरम ही पीएँ, तुलसी, आदरक, इलायची की चाय मीठी काम में लाएँ, खुले मुँह हम बाहर न जाएँ, लौटकर साबुन से हाथ धोयें, जागृति का हम बिगुल बजाएँ, इस तरह कोरोना पर विजय पायेंगे।

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे
माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षकांसाठी राज्यस्तरीय निबंधस्पर्धा,
सन २०२०-२०२१

*** निवेदन ***

सन २०२०-२१ या वर्षाकरिता राज्यातील माध्यमिक शाळा व कनिष्ठ महाविद्यालयीन शिक्षकांसाठी मंडळाने राज्यस्तरीय निबंधस्पर्धा आयोजित केली आहे. महाराष्ट्र राज्यातील माध्यमिक शाळा/कनिष्ठ महाविद्यालयीन शिक्षकांनी या स्पर्धेत मोठ्या संख्येने सहभाग घ्यावा असे मंडळातर्फे आवाहन करण्यात येत आहे.

राज्यातील माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळांतील शिक्षकांनी मुख्याध्यापक/प्राचार्यांमार्फत आपले निबंध 'मा.सचिव, महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, भांबुर्डा, बालचित्रवाणीशेजारी, शिवाजीनगर, पुणे-४११००४' किंवा 'विभागीय सचिव, महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे, नागपूर, औरंगाबाद, मुंबई, कोल्हापूर, अमरावती, नाशिक, लातूर, कोकण विभागीय मंडळ' यांच्या पत्त्यावर दिनांक १५ जानेवारी, २०२१ अखेर पोहोचतील, अशा रीतीने पोस्टाने पाठवावेत किंवा समक्ष सादर करावेत. पाकिटावर "माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षकांसाठी राज्यस्तरीय निबंधस्पर्धा सन २०२०-२१" असा ठळक उल्लेख करावा.

मंडळाकडे निबंध सादर करण्याचा अंतिम दिनांक १५ जानेवारी, २०२१ असा आहे. यानंतर प्राप्त झालेले निबंध विचारात घेतले जाणार नाहीत. राज्यस्तरीय निबंधस्पर्धेसंबंधीचे हे निवेदन राज्यातील सर्व माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळांतील मुख्याध्यापकांनी सर्व शिक्षकांच्या निर्दर्शनास आणून द्यावे, तसेच त्यांना स्पर्धेत सहभागी होण्याकरिता प्रोत्साहित करावे, अशी विनंती आहे.

निबंधाचे विषय

१. तंत्रस्नेही शिक्षक - काळाची गरज	२. वाचनसमृद्धी - शिक्षकांसाठी अपरिहार्य
३. उपक्रमशीलता आणि शिक्षक	४. विद्यार्थी व शिक्षक- शरीर / मन:स्वास्थ्य
५. नवीन शैक्षणिक धोरण आणि माझी भूमिका	

(डॉ. अशोक भोसले)

सचिव,

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक

शिक्षण मंडळ, पुणे-०४

*** निबंध स्पर्धेचा तपशील ***

- अ) सर्वसाधारण निकष - १. आशय संपन्नता २. विचारातील अद्ययावतता, सामाजिक बांधिलकी
३. मांडणी, तर्कशुद्धता ४. भाषाशैली-परिणामकारकता ५. भाषाशुद्धता
- ब) निबंधाबाबत अपेक्षा - १. अध्यापकाचे अनुभव, समाजनिरीक्षण, चिंतनशीलता, प्रत्यक्ष प्रयोग, उपक्रम यांचे प्रतिबिंब २. संदर्भासाठी दिलेले ग्रंथ, त्यांचे लेखक, ग्रंथाची आवृत्ती, प्रकाशन, पृष्ठ क्रमांक, इ. बिनचूक माहिती ३. मुद्देसुदपणा, विधायकता व शैक्षणिक दृष्टिकोन असावा.
- क) स्पर्धकाची पात्रता- मान्यताप्राप्त शाळा/कनिष्ठ महाविद्यालयीन शिक्षक/मुख्याध्यापक असावा.
- ड) स्पर्धेचे नियम - १. शब्दमर्यादा ३००० शब्द २. माध्यम-मराठी, हिंदी किंवा इंग्रजी यापैकी कोणतीही भाषा. ३. निबंध तीन प्रतीत सादर करणे आवश्यक राहील. ४. निबंध सुवाच्च व सुस्पष्ट असावा. ५. चित्रे, आकृत्या

शिक्षण संक्रमण - डिसेंबर २०२० (४९)

असल्यास त्या सुस्पष्ट व सुरेखित असाव्यात. ६. स्पर्धकाने निबंधाच्या कोणत्याही पृष्ठावर आपले नाव लिहू नये. ७. नियुक्त केलेल्या परीक्षक समितीने दिलेला निर्णय स्पर्धकांना बंधनकारक राहील. ८. पारितोषिके मिळालेले निबंध मंडळाच्या 'शिक्षण संक्रमण' मासिकात यथावकाश प्रसिद्ध करण्याबाबतचे अधिकार मंडळास राहतील. ९. स्पर्धेचा निकाल जाहीर करण्याची तारीख निबंध प्राप्त झाल्यापासून साधारण ३ ते ४ महिन्यांच्या कालावधी नंतरची राहील.

इ) निबंधाचे मूल्यांकन करण्याची सर्वसाधारण पद्धत:

१. विषयज्ञान	४०%
२. विषय मांडणी	२०%
३. विषय प्रतिभाशैली व मौलिकता	२०%
४. एकूण परिणामकारकता	२०%

फ) पारितोषिके-

माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षकांसाठी पारितोषिके

१. प्रथम पारितोषिक	-रु.५०००/- व सन्मानचिन्ह
२. द्वितीय पारितोषिक	-रु.३०००/- व सन्मानचिन्ह
३. तृतीय पारितोषिक	-रु.२५००/- व सन्मानचिन्ह
४. चौथे पारितोषिक	-रु.२०००/- व सन्मानचिन्ह
५. पाचवे पारितोषिक	-रु.१५००/- व सन्मानचिन्ह
६. उत्तेजनार्थ (पाच) पारितोषिक (प्रत्येकी एक हजार)	-रु.१०००/- व सन्मानचिन्ह

ग) प्रमाणित करावयाची माहिती -

स्पर्धकाने निबंधासोबत खालील नमुन्यात वैयक्तिक माहिती व प्रमाणपत्र देणे आवश्यक राहील.

*** वैयक्तिक माहितीच्या प्रमुख बाबी ***

१. संपूर्ण नांव	२. पत्रव्यवहारासाठी पत्ता (पिनकोडसह)
३. स्वतःचा भ्रमणध्वनी क्रमांक/ शाळेचा दूरध्वनी क्रमांक व ई-मेल आय. डी.	
४. शैक्षणिक अर्हता	५. अध्यापनाचा अनुभव (वर्षे)
६. निबंधाचे शीर्षक	७. निबंधाची एकूण पृष्ठ संख्या

*** प्रमाणपत्राचा नमुना ***

प्रमाणपत्र

प्रमाणित करण्यात येते की, मी (संपूर्ण नाव) या माध्यमिक शाळा/कनिष्ठ महाविद्यालयात शिक्षक/पर्यवेक्षक/उपमुख्याध्यापक/मुख्याध्यापक म्हणून गेली वर्षे अध्यापनाचे कार्य करीत आहे. माझा प्रस्तुत निबंध राज्य अथवा राष्ट्रीय स्तरावरील कोणत्याही स्पर्धेसाठी पाठवण्यात आलेला नाही. सदरहू निबंध माझ्या एम.एड., पीएच.डी. वा अन्य शैक्षणिक अर्हतेशी संबंधित नाही. तसेच या निबंधास संस्थेच्या / शाळेच्या वा अन्य अशा कोणत्याही स्पर्धेमध्ये पारितोषिक मिळालेले नाही.

सही

नाव :

शाळा/महाविद्यालयाचे नाव :

राज्यमंडळातील अधिकारी, कर्मचारी यांच्यासाठी आयोजित व्याख्यानात
मार्गदर्शन करताना श्रीमती संजीवनी बोकील, क्षणचित्रे...

शिक्षण संक्रमण - डिसेंबर २०२० (५१)

REGISTERED

Shikshan Sankraman Registered Newspaper is
Date of Publication - 26th November, 2020
Date of Posting - 26th November, 2020
Posted at Pune PSO, GPO 411 001

RNI NO.MAHMAR/2011/38461
Postal Regd.No.PCW/007/2018-2020

(Licence to Post without Prepayment of postage No. WPP-74/2018-2020)

if not delivered please return to :

संपादक, शिक्षण संक्रमण

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ,

स.नं. ८३२-ए, फायनल प्लॉट नं १७८, १७९

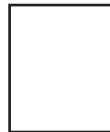
बालचित्रवाणीजवळ, आधारकर रिसर्च इन्स्टिट्यूटमार्गे, भांबुर्डा, शिवाजीनगर, पुणे-४११००४

दूरध्वनी: ०२०-२५७०५००० फॅक्स नं: ०२०-२५६६५८०७

ई-मेल: hodresearch.stateboard@gmail.com

वेबसाईट: <http://www.mahahsscboard.maharashtra.gov.in>

stamp

प्रति

शिक्षण संक्रमण - डिसेंबर २०२० (५२)